

Pluraliteit wordt Vitaliteit

Een kritisch filosofisch maatschappelijk onderzoek vanuit
het boek '*Identiteit*' (2012) van Paul Verhaeghe;

met **Dansen** als enige antwoord.

Stephan van Haasteren

Universiteit voor Humanistiek

Utrecht

Masterthesis ten behoeve van het behalen

van de graad Master of Arts

Afstudeerrichtingen:

Kritische Organisatie en Interventie Studies

&

Geestelijke Begeleiding

Begeleider: dr. R.G.A. Kaulingfreks

Meelezer: dr. M. Schreurs

Augustus 2013

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Inleiding	7
Vraagstelling	8
Deelvragen	8
Methodologie	9
Humanistische en maatschappelijke relevantie	11
1 Contextuele Analyse	13
1.1 Economie en kapitalisme	13
1.2 (Neo)liberalisme en neoconservatisme	15
1.3 Traditie, geweld en globaliserende, postmoderne tijden	19
1.4 Organisaties	24
1.5 De ontevreden werknemer	26
1.6 Conclusie	27
2 Het boek	30
2.1 Korte samenvatting	31
2.2 Identiteit	32
2.3 Nooit zo goed, nooit zo slecht	36
2.4 Oplossing	43
3 Bevindingen	47
3.1 Kritiek en debat	47
3.2 Het systeem; een systematische zondebok	54
Intermezzo I – Een verrassende wending; tweede methodologische verantwoording	61
4 Hoe dansen het enige antwoord bleek	64

4.1	Dood	64
4.2	Nomade	68
4.3	Mieren	71
Intermezzo II – <i>Maestoso</i> ; Nietzsche en de ware wereld		75
4.4	Van pluraliteit naar vitaliteit	76
4.5	Dansen met Swing	78
4.6	Conclusie	79
Intermezzo III – <i>Impetuoso</i> ; Dansen in organisaties		81
Conclusie		84
Discussie		88
Dankwoord		91
Literatuur		92

Voorwoord

Toen ik enkele jaren geleden bij London op de M1 in de file stond, vlak voor de afslag naar een groot bedrijventerrein, zag ik heel groot met graffiti op een viaduct geschreven staan:

'Why are you doing this to yourself, every day?'

Dit beschrijft misschien wel het beste mijn motivatie voor mijn scriptie, en mijn werk. Waarom zie ik toch zoveel mensen eenzaam, ontheemd en ontevreden rondlopen in organisaties, maar blijven we dat toch zo doen?

Vanuit deze verwondering ben ik me gaan verdiepen in de wetenschappelijke literatuur hierover. Tijdens deze zoektocht heb ik me steeds met een zo open mogelijke blik gericht op de vraag, 'waarom organiseren we zo, en wat heeft dat voor uitwerking voor u en mij'? Hierbij heb ik me verdiept op wat voor manier wij onze samenleving organiseren, hoe dit zo is ontstaan, en wat dit voor uitwerkingen heeft. Ook heb ik me verdiept in organisaties en organiseren. Hoe werkt organiseren, wat zijn de dominantie theorieën en kritieken over organisaties? Waar lopen mensen in de praktijk van organisaties tegenaan? Hoe wordt deze praktijk dan weer terugvertaald naar maatschappijkritische theorieën? Welk debat wordt daarover momenteel gevoerd in onze samenleving?

Gedurende deze zoektocht kwam steeds de kritiek op de economie terug. De economie, het kapitalisme, het neoliberalisme, of simpelweg het streven naar geld en succes waren de constante factor in de hedendaagse organisatie- en maatschappijkritiek. Dit is logisch aangezien dit het dominante systeem is in onze samenleving. De daaruit volgende uitwassen als de kredietcrisis, of de enorme stijging van burnoutcijfers (CBS, 2012), voeden de criticasters. Mijn verwondering werd daarmee alleen maar versterkt, want als er zoveel kritiek komt op deze manier van organiseren van de samenleving, organisaties en werk, waarom doen we het dan niet op een andere manier?

Daarbij heeft in dit onderzoek voor mij altijd centraal gestaan dat ik er geen 'ver van mijn bed show' en intellectuele beschouwing van wilde maken. In de enorme weerbarstige, veelkantige en ingewikkelde wetenschapsdiscoursen rondom de inrichting van de samenleving en de werkzaamheid van organisaties is het makkelijk verzanden in filosofische beschouwingen. Ik wilde een antwoord vinden op de vraag waarom we het op deze manier organiseren, en wat dat doet met u en mij. Met in mijn achterhoofd

stiekem ook nog de hoop om daar daadwerkelijk een bevredigend antwoord op te vinden dat het leven van alledag zal verbeteren.

Want ja; *“Geen ding lukt ooit, als niet de overmoed zijn aandeel heeft”* (Nietzsche, 1983, p. 41).

U begrijpt dat het schrijven van deze scriptie voor mij geen sinecure is geweest. Ik ben in een constante worsteling geweest van beperken en toespitsen, zonder daarmee de kracht en de grootsheid van het onderwerp te veronachtzamen. Aan de andere kant wilde ik mezelf, mijn kunde en beperkte mogelijkheden in deze scriptie ook niet overschatten, en daarmee het onderwerp recht doen.

“De schoen knelt, maar het is nog niet helemaal duidelijk waar” (Verschuren, 1986, p. 41), en het bleek tijdens de exploratie en verdieping van mijn verwondering dat het op meer plekken knelde dan alleen de schoen. In kleine stapjes zal ik deze knelpunten bespreken, die volgens mij onderdeel zijn van een enorme, onoverkomelijke sluier die over organisaties en onze samenleving ligt. Deze scriptie kan gezien worden als een pad van plaatsing, doordenking en uiteindelijk een aansporing tot omgang met deze sluier.

In de inleiding zal ik door middel van het bespreken van de opzet van dit onderzoek verder uitleggen hoe ik dit heb vormgegeven. In de methodologie zal ik mijn gekozen onderzoeksvorm en de aanpak van het onderzoek verantwoorden. In de humanistische en maatschappelijke verantwoording zal ik verder uitleggen hoe ik denk dat mijn onderzoek aansluit bij het onderzoeksprogramma en doelstelling van de Universiteit voor Humanistiek, en hoe het van belang is voor de mensheid.

Inleiding

De doelstelling van dit onderzoek is enerzijds het in kaart brengen van deze sluier die over onze maatschappij en organisaties heen ligt. En daarbij, volgend vanuit deze kennis, exploreren hoe dit het leven van alledag van het individu kan verbeteren.

Ik ga beginnen met een contextuele analyse van het probleem van deze sluier. Ik zal hierbij weergeven in welk maatschappelijk systeem wij heden ten dage leven, hoe dit geschiedkundig zo ontstaan is, en welke uitwerking dit heeft. Daarna zal ik aanhalen hoe dit tot uiting komt in het dagelijks leven. Allereerst door te kijken naar de uitwerking op organisaties, en daarna hoe deze uitwerking weer tot uiting komt in de problematiek op de werkvloer.

Daarna zal ik me focussen op het boek *'Identiteit'* (2012) van Paul Verhaeghe. Dit omdat het boek lijkt te werken vanuit eenzelfde verwondering als waar ik deze scriptie mee begon. Verhaeghe bepleit namelijk dat de westerse mens het nooit zo goed had, maar zich toch nooit zo slecht voelde (Verhaeghe, 2012). Bij de uitwerking hiervan in zijn boek bleek dat hij op veel vragen van waaruit mijn onderzoek ontstond antwoord geeft. Bovendien lijkt het, doordat zijn boek in een half jaar al aan de 6^e druk toe was, hij genomineerd was voor de Socratesbeker 2012, en in vrijwel ieder dag- en weekblad besproken is, dat zijn boek een belangrijke en gevoelige maatschappelijke snaar geraakt heeft.¹

Vanuit het boek van Verhaeghe is een voor deze scriptie interessant debat ontstaan. In derde gedeelte van deze scriptie zal ik een verbinding maken tussen de contextuele analyse en het boek van Verhaeghe, binnen deze maatschappelijke discussie; en daarmee de sluier in kaart brengen.

In het vierde gedeelte van dit onderzoek zal ik mijn bevindingen presenteren en door middel van een filosofische reflectie op het onderzoek een antwoord geven op de vraag hoe deze kennis over de sluier kan uitmonden in het verbeteren van het leven van het individu.

---

¹Voor de meeste recensies zie: <http://paulverhaeghe.psychanalysis.be/boeken.html#foot> (geraadpleegd maart 2013)

Voor zijn nominatie zie: <http://www.filosofiemagazine.nl/Specials/Maand-van-de-Filosofie/Socratesbeker.html> (Geraadpleegd april 2013)

Vraagstelling

Hoe kan, door middel van geschiedkundig en praktisch in kaart brengen van de hedendaagse maatschappelijke systematiek en daaruit volgende problematiek; en het beschouwen van boek *'Identiteit'* (2012) van Paul Verhaeghe, welke eenzelfde insteek heeft, en de maatschappelijke discussie die hieruit volgde, uiteindelijk uitmonden in een daadwerkelijke verbetering van het leven van het individu?

Deelvragen

1. In welk maatschappelijk systeem leven wij heden ten dage, hoe is dit geschiedkundig zo ontstaan, en welke uitwerking heeft dit?
2. Hoe ziet Paul Verhaeghe in zijn boek *'Identiteit'* (2012) de huidige maatschappelijke problematiek, hoe ziet hij dit tot uiting komen, en welke oplossingen draagt hij aan?
3. Tot welke maatschappelijke discussie heeft het boek van Verhaeghe geleid? En hoe verhoudt dit debat zich tot punt één?
4. Hoe kunnen de bevindingen uit dit onderzoek uitmonden in een daadwerkelijke verbetering van het leven van het individu? Hoe kunnen, door filosofische reflectie op het onderzoek, lacunes in deze geduid worden?

Methodologie

Dit onderzoek is tot stand gekomen vanuit het fuikprincipe, waarbij “(..) men kiest voor een bepaalde inperking en daarbinnen brengt men – desnoods herhaald – verdergaande verbijzonderingen aan” (Verschuren, 1986, p. 31). Zoals u in het voorwoord heeft kunnen lezen begon mijn onderzoek met een verwondering die een breed opgezette exploratie van de wetenschappelijke literatuur vereiste. Ik heb daarbij gebruik gemaakt van de sneeuwbalmethode (Evers, 2007), waarbij gekeken wordt naar de bibliografie van de gevonden boeken en artikelen. Hierbij werd het palet aan boeken en artikelen steeds groter en breder, en moest ik snel vernauwingen aan gaan brengen.

Dit inperken deed ik door me te focussen op veelgelezen en belangrijke boeken, de zogenaamde ‘*usual suspects*’. Daarbij heb ik wel getracht om de stromingen die er binnen de problematiek toe doen, naar voren te laten komen. Dit om een zo’n goed mogelijk beeld te geven van de problematiek. Goed en belangrijk hierin bezien vanuit zowel wetenschappelijk, filosofisch als pragmatisch oogpunt.

De brede opzet van dit onderzoek brengt ook onherroepelijk met zich mee dat ik veel gemist moet hebben. Ik heb door van begin af aan veel tijd te nemen voor een uitgebreide literatuurexploratie, en de verbijzonderingen die ik hierin aanbracht bewust te maken, getracht dit zo goed mogelijk te doen.

In onderzoek is het van belang om tot nieuwe kennis te komen (Van der Vaart, 2013). Door de contextuele analyse waar ik het boek van Verhaeghe, en het daaruit volgende debat, in plaats, doe ik dit. Ik duid daarmee het boek, en lever daardoor nieuwe kennis op; de verbinding is de vernieuwing. Bovendien zal ik lacunes in deze duiding aankaarten vanuit een filosofische reflectie, welke ook nieuwe kennis zal opleveren.

Dit onderzoek is een filosofisch, semi-monografisch, literatuuronderzoek. Semi-monografisch omdat er een belangrijke plek is ingeruimd voor het boek van Verhaeghe. Literatuuronderzoek omdat het in kaart brengen van de problematiek gebeurt vanuit de literatuur. Filosofisch onderzoek omdat ik in het laatste gedeelte van deze scriptie vanuit gedachte-experimenten lacunes in deze kaart probeer te duiden. Hierbij uitgaande van het streven naar een daadwerkelijke verbetering van het leven van het individu, als streven van dit onderzoek.

Deze daadwerkelijke verbetering van het leven van mensen is natuurlijk utopisch. Er kan hier beter gesproken worden van een streven, van een intentie die meespeelt en daarmee ook de richting van dit onderzoek bepaalt. Deze intentie is wetenschappelijk bediscussieerbaar, maar bepaalt mijns inziens ook de kracht van het onderzoek. Het balanceren hiertussen heb ik zo bewust en goed mogelijk getracht te doen, en zal ik in de discussie aan het eind van deze scriptie nog uitgebreid beschouwen.

Humanistische en maatschappelijke relevantie

Humanistiek is een multidisciplinaire studie die zich bezighoudt met vragen over het leven en het menswaardig invulling geven daaraan, door mensen, zowel individuen als de gehele samenleving (UvH, 2012). De doelstelling van dit onderzoek sluit daar mijns inziens naadloos bij aan. Ik ga enerzijds op zoek naar kennis van deze samenleving en anderzijds naar hoe dit het leven van het individu kan verbeteren.

Het beschouwen van het boek van Verhaeghe in deze is ook van belang voor de Humanistiek. Zijn boek is verplichte literatuur in de bacheloropleiding van de Universiteit voor Humanistiek. Het in een contextuele analyse plaatsen van zijn boek is echter nog nooit gedaan. De recente maatschappelijke reuring rondom dit boek versterken het nut voor het beschouwen hiervan voor de Humanistiek.

Verdere humanistische relevantie is te vinden in relatie tot ander onderzoek dat momenteel binnen de Universiteit voor Humanistiek wordt verricht. Zo zou dit onderzoek geschaard kunnen worden onder het onderzoek naar geestelijke weerbaarheid. Geestelijke weerbaarheid wat opgevat kan worden als *“het vermogen om in de confrontatie met (...) tegenkrachten en tegenslagen in het leven de gerichtheid op eigen en andermans menswaardigheid te behouden en verder te ontwikkelen”* (Mooren, 2012, p.151). De tegenkracht die in dit onderzoek onderzocht wordt is de sluier die over de maatschappij ligt. De focus die daarbij ligt op de daadwerkelijke verbetering van het leven van het individu kan gezien worden als het ontwikkelen van de eigen en andermans menswaardigheid.

Dit onderzoek past ook in het onderzoek rondom normatieve professionalisering. Normatieve professionalisering gaat over de normatieve inhoud van het handelen van professionals (Uvh, 2013). Een belangrijke pijler in het onderzoek daarover is *“(..) het leveren van een vernieuwende bijdrage aan het maatschappelijke debat over actuele vragen rond normatieve professionaliteit (..)”* (Uvh, 2013).

De vraag hoe omgang te vinden met de sluier die over onze maatschappij ligt, als individu, maar ook als professional, is mijns inziens onderdeel van een vernieuwende bijdrage aan het begrip normatieve professionaliteit. Eveneens draagt dit onderzoek bij aan de kennis van deze problematiek waar de mens mee te maken heeft, en daarmee ook aan een betere kennis van het eigen bestaan, en daarmee dus aan het vergroten van de normatieve inhoud.

Door de humanistische achtergrond van dit onderzoek, alsmede door de breedgedragen problematiek die het bespreekt, zal dit onderzoek twee belangrijke dingen voor de Humanistiek, weliswaar indirect, pogen te bewerkstelligen. Allereerst normatieve professionalisering een bredere erkenning te laten krijgen. Normatieve professionalisering krijgt heden ten dage algemene erkenning in de zorg, het onderwijs en de sociale sector (Uvh, 2013). Dit onderzoek zal proberen de normatieve inhoud van het individu te vergroten, door de focus op daadwerkelijk verbeteren van zijn bestaan. Door het belang hiervan te benadrukken wordt getracht duidelijk te maken dat normatieve professionaliteit in heel de samenleving en iedere vorm van organisatie van belang is. Ten tweede is dat een belangrijk onderdeel van de Universiteit voor Humanistiek, de geestelijke verzorging, zich ontwikkelt tot een professie die ook buiten de traditionele institutionele kaders haar werkterrein heeft (Maaskant, 2012). In dit nieuwe werkterrein is het van belang om na te denken over hoe je *“met de expertise van humanistische geestelijke begeleiding professionals [kan] begeleiden bij existentiële vragen die het werken in een organisatie met zich mee brengt, met de humanisering van de organisatie als richtinggevend kader”* (Schuhmann, 2011, p.4). Deze scriptie zal door het onderzoeken van de sluier een belangrijk basisonderdeel van deze existentiële vragen analyseren. Deze analyse kan bijdragen aan het nadenken over het begeleiden in deze, waar later in de filosofische exploratie van het daadwerkelijk verbeteren van het leven van het individu weer op terug wordt gekomen. Nogmaals, deze bijdrages zullen slechts indirect zijn in deze scriptie, maar daarmee niet minder van belang.

Het belang voor de mensheid is, naar mijn mening, het inzicht verkrijgen in de sluier. Het *'Why are you doing this to yourself, every day?'* waar dit onderzoek mee begon is volgens mij een breedgedragen probleem van deze tijd. Hoe om te gaan met de ongreepbaarheid, grootsheid en complexiteit van het leven, en daar zelf een weg in vinden. Het in kaart brengen van kennis en het daarbij exploreren hoe deze kennis ook nog kan bijdragen aan het daadwerkelijk verbeteren van het leven van het individu, zijn mijns inziens van vanzelfsprekend belang voor de mensheid.

Hoofdstuk 1 – Contextuele analyse

In dit eerste hoofdstuk zal ik een contextuele analyse geven van het probleem van de sluier. Deze contextuele analyse is noodzakelijk voor het begrijpen van het boek van Verhaeghe, en de weerbarstige problematiek van het organiseren van een samenleving, en organiseren *'tout court'*. Ik zal hierbij weergeven in welk maatschappelijk systeem wij heden ten dage leven, hoe dit geschiedkundig zo ontstaan is, en welke uitwerking dit heeft. Daarna zal ik ingaan op de vraag hoe dit tot uiting komt in het dagelijks leven. Allereerst door te kijken naar de uitwerking op organisaties, en daarna hoe deze uitwerking weer tot uiting komt in problematiek op de werkvloer.

In de eerste paragraaf zal ik door middel van het boek *'De filosofen van het dagelijks brood'* (1986) van Robert Heilbroner laten zien hoe we in het heden ten dage als vanzelfsprekend beschouwde kapitalisme zijn beland. In de tweede paragraaf zal ik met behulp van het boek *'Zwarte mis'* (2007) van John Gray laten zien hoe dit kapitalisme verder door is ontwikkeld tot vandaag de dag. De moeilijkheden die zowel Heilbroner als Gray al aankaarten bij dit systeem zullen in de derde paragraaf verder uitgewerkt worden door middel van de boeken *'Empire'* (2001) en *'De Menigte'* (2004) van Michael Hardt en Antonio Negri en door de tekst *'Politics of change'* (2009) van Fernando Suarez. In de vierde en vijfde paragraaf zal door middel van zowel het bezien van organisaties, alsmede door het weergeven van problematieken op de werkvloer, gekeken worden hoe deze moeilijkheden en problemen tot uiting komen in de dagelijkse praktijk.

1.1 Economie en Kapitalisme

In 1953 schreef Robert Heilbroner het boek *'De filosofen van het dagelijks brood'* (1986). Dit boek is heden ten dage het op een na beste wereldwijd verkochte economieboek ooit. Hij onderzocht, op de scheidslijn van economie en filosofie, hoe wij in het nu zo vanzelfsprekende kapitalisme beland zijn. *"Sinds de mens zijn loopbaan op aarde begon, heeft hij geworsteld met het probleem van zijn voortbestaan, niet als enkeling, maar als onderdeel van een sociale groep. Dat hij nog steeds bestaat, is een bewijs, dat hij in staat is gebleken, dit probleem op te lossen; dat er nog steeds honger en ellende heerst, zelfs onder de rijkste aller volkeren, bewijst echter, dat zijn oplossing op zijn best partieel is geweest"* (Heilbroner, 1986, p. 8). Hij zegt dat de enorme ontwikkeling die wij hebben doorgemaakt laat zien hoe moeilijk het is *"aan de korst van deze planeet een bestaan te ontwringen"* (Heilbroner, 1986, p.

8). Dit komt volgens Heilbroner juist omdat wij afhankelijk zijn van hulp van onze medemensen. Wij hangen voortdurend tussen ons kudde-instinct en onze individuele hebzucht in. Doordat onze kudde zoveel groter is geworden, en we niet maar dagelijks ons druk hoeven te maken over de hongersdood, *“wordt het voortbestaan van het genus mens een merkwaardig sociaal verschijnsel”* (Heilbroner, 1986, p. 9). Toch wordt elke dag onze samenleving bedreigd door groot onheil, *“niet door de natuurkrachten, maar door de volkomen onberekenbaarheid van de mens”* (Heilbroner, 1986, p. 9). Dit werd vroeger door de samenleving beveiligd door traditie en autoriteit. Vroeger werd je geboren in een beroep, daar was absoluut geen keuze in; de traditie. Het kon ook opgelost worden door de autoriteit van een centraal gezag, dat simpelweg oplegde dat de piramides van Egypte gebouwd moesten worden, en dit eventueel afdwong met geweld. Later kwam de zogenaamde economie op, en mocht een enkeling dat doen wat hem goeddunkte. *“Niet de machten der traditie, of de zweep van een centraal autoritair gezag drijft bij dit spel de enkeling naar zijn plicht, maar de aantrekkingskracht van de winst”* (Heilbroner, 1986, p. 11).

Maar hoe moest dit alles in goede banen geleid worden? Wat gebeurt er dan met de onplezierige en onprettige banen, worden die dan nog wel vervuld? Op wat voor chaos moest dit wel niet uitlopen? Toen werden de economen in het leven geroepen, om dat ingewikkelde evenwicht van de vrije markt met zijn winstbesef, en het sociale gedrag dat onze kudde altijd liet overleven, mede vorm te geven. En tot op de dag van vandaag is dat evenwicht alleen nog maar ingewikkelder geworden.

“(..) maar pas in de moderniteit verhuurt de arbeider zijn kracht en stelt hij zich in dienst van een collectiviteit. Hij gaat voor het eerst in de geschiedenis zijn leven lang buiten de deur werken voor iemand anders. De arbeider en de organisatie zijn het resultaat van de verzelfstandiging van de economie” (Kaulingfreks, 1999, p. 108). Vroeger werd economisch en sociaal leven als eenzelfde beschouwd. Werk was een doel op zichzelf, en een begrip als ‘markt’ was nog niet ontdekt (Heilbroner, 1986). *“De gedachte aan winst, de opvatting dat iedere mens niet alleen mag, maar ook voortdurend behoort te streven naar verbetering van zijn omstandigheden, is volkomen vreemd geweest aan de lagere en middengroepen der volken van Egypte, Griekenland, Rome en de middeleeuwse culturen”* (Kaulingfreks, 1999, p. 110).

Om dit wankel evenwicht tussen kudde-instinct en individuele hebzucht in goede banen te leiden zijn er volgens Heilbroner dus de economen, welke er van uit gaan dat *“zulke schijnbaar onsamenhangende*

draden” (Heilbroner, 1986, p. 29), van ons sociale voortbestaan “Verweven konden worden tot een patroon, dat men, door voldoende afstand te nemen, de woelige wereld kon zien als een samenhangend geheel en de vele geluiden kon horen als een enkel akkoord” (Heilbroner, 1986, p. 29). Vanuit deze overtuiging werd natuurlijk ook even regelmatig als constant de plank goed misgeslagen. “De gedachten van de grote economen hebben de wereld doen wankelen; hun vergissingen veroorzaakten ware rampen” (Heilbroner, 1986, p. 26).

Maar desalniettemin, de ‘markt’ was ontdekt en het kapitalisme geboren. En heden ten dage lijkt dat o zo logisch, alsof het nooit anders is geweest.

“Hier was geen twijfel meer mogelijk: de barensweeën waren voorbij, het systeem van vrije prijsvorming was geboren. Van nu af aan zou het probleem van het voortbestaan niet meer door traditie of geweld worden opgelost maar door vrije arbeid van mensen die gedreven werden door drang naar winst en die slechts door het systeem van vrije prijsvorming waren samengebonden. Dit systeem kreeg de naam kapitalisme” (Heilbroner, 1986, p. 56).

1.2 (Neo)liberalisme en Neoconservatisme

“Grappig, dacht ik, dat de wijzen in de oudheid geloofden dat de hemellichten actief betrokken waren bij ons (...). Wat een wilskracht ontleenden zij niettemin aan de wetenschap dat zij zwijgzaam maar trouw werden gadegeslagen door het godganse uitspanse. Terwijl wij, hun zielig nazaat, over de aarde dolen zonder enige overtuiging en zonder benul van trots, genot of angst – afgezien van die ene intuïtieve, bij de gedachte aan het onontkoombare einde. Wij zijn niet meer in staat tot echte offers, niet voor ons eigen geluk, laat staan voor het heil der mensheid: onhaalbare zaken, beseffen wij. Wij verruilen klakkeloos de ene twijfel voor de andere, net zoals onze voorouders zich van de ene naar de andere dwaling repten. Maar anders dan zij, kennen wij geen hoop, noch zelfs de onbestemde, maar ware vreugde van de strijd met mens of lot” (Lermontov, 1994, p. 188).

Het systeem van de vrije markt is heden ten dage tot alle geledingen van de samenleving doorgedrongen. In deze ontwikkeling is het neoliberale denken het dominante discours geworden. *“De term ‘neoliberalisme’ heeft betrekking op een gedachtegoed dat beweert terug te gaan op de liberale waarden in hun oorspronkelijke vorm, waarvoor volgens de neoliberalen een zeer beperkte overheid en een onbelemmerde vrije markt noodzakelijk zijn” (Gray, 2007, p. 111).*

In deze paragraaf zal gekeken worden hoe dit neoliberalisme vanuit het liberalisme is ontstaan, en welke haken en ogen hieraan zitten. Vanuit deze haken en ogen zal ik aan het eind van deze paragraaf een van de belangrijke tegengeluiden van het neoliberalisme naar voren laten komen; het neoconservatisme. Het andere belangrijke tegengeluid van het neoliberalisme is te vinden in socialistische en humanistische hoek, waar in de derde paragraaf verder op ingegaan zal worden, en waar ook het boek van Verhaeghe onder valt.

John Gray poneerde in zijn gezaghebbende boek *'Zwarte mis'* (2007) het idee dat het hedendaagse neoliberalisme ernaar streeft *"om de verloren zuiverheid te herstellen die het liberalisme had gekend voordat het bezoedeld was geraakt door collectivistisch denken, en zoals alle fundamentalisten kwamen ze uit bij een karikatuur van de traditie die ze nieuwe leven probeerden in te blazen"* (Gray, 2007, p. 124). Een van de lastigheden bij dit 'herstellen van verloren zuiverheid' is dat het liberalisme, welke zijn wortels heeft in de zeventiende eeuw, door zijn diversiteit en rijkheid, niet eenduidig te definiëren is (Cliteur, Kinneging & van der List, 1993, p. 15). *"Het liberalisme is een (intellectuele) traditie, en die is eenvoudiger te herkennen dan te omschrijven"* (Cliteur et al., 1993, p. 15). Het voornaamste uitgangspunt *"wat liberalen bindt (..) is (..) de gedeelde binding aan individuele vrijheid"* (Cliteur et al., 1993, p. 16). Denkers over het liberalisme lopen verder ver uiteen in hun gedachtegoed. Zoals P.B. Cliteur, A.A.M. Kinneging en G.A. van der List in het lezenswaardige boek *'Filosofen van het klassieke liberalisme'* (1993) zeggen: *"Bijgevolg kunnen de geesteskinden die een intellectuele traditie voortbrengt in de loop van de tijd in veel opzichten van elkaar verschillen, evengoed als grootvader en kleinzoon vaak een uiteenlopend voorkomen hebben"* (Cliteur et al., 1993, p. 15).

Ondanks dat het onmogelijk lijkt om de zuiverheid te herstellen van een gedachtegoed dat zo wijs en ongrijpbaar is proberen de neoliberalen dit door uit te gaan van het idee *"dat de vrije markt de belangrijkste voorwaarde vormt voor de individuele vrijheid"* (Gray, 2007, p. 123). *"Het hoogste streven van de neoliberale mens is het geluk, maar geluk betekent hier "eigenaar zijn van dingen". Men is meester over het bestaan voor zover men eigendom heeft. Dit is de diepe waarheidskern van het neoliberalisme: autonomie en eigendom gaan in elkaar over"* (Suarez, 2009, p. 16). Daarbij kan *"Democratie (..) wenselijk zijn, maar dient dan wel zodanig te worden ingeperkt dat ze de vrije markt niet kan aantasten. (..) Vrije markten vormen niet alleen de meeste efficiënte manier om de economie te organiseren, maar ook de vreedzaamste. (..) In een mondiale vrije markt zullen oorlog en tirannie als sneeuw voor de zon wegsmelten"* (Gray, 2007, p. 124), aldus de neoliberalen volgens Gray.

“De meest ambitieuze en invloedrijke neoliberale ideoloog was F.A. Hayek (1899-1992) (Gray, 2007, p. 129). Hij beschouwde, net als bijvoorbeeld Karl Marx, de vrije markt als het meest productieve economische systeem dat ooit had bestaan (Gray, 2007). Ook hedendaagse niet-neoliberalen kaarten dit aan, zoals Harry Kunneman in zijn boek ‘Voorbij het dikke ik’ (2006): “(..) de verbreiding van het visioen van onbeperkte economische en technologische vooruitgang en permanente toename van consumptieve mogelijkheden over de hele aardbol ook als prestatie van het postindustriële kapitalisme beschouwd moet worden” (Kunneman, 2006, p. 263). Hier bestaan echter ook enkele grote kanttekeningen bij. “De klassieke economen hadden ernstige twijfels over de marktsamenleving die ze om zich heen zagen ontstaan” (Gray, 2007, p. 124).

Marx kaartte, in tegenstelling tot Hayek, aan dat het kapitalisme uiteindelijk het burgerlijk bestaan onder de voet zou lopen (Gray, 2007). *“Hayek geloofde dat marktsamenlevingen waren gebaseerd op traditie, en schreef: ‘hoe paradoxaal dat ook mag lijken, het is waarschijnlijk zo dat een succesvolle vrije samenleving altijd in veel opzichten door tradities gebonden zal zijn.’ Hij zag over het hoofd dat de burgerlijke tradities die in het verleden de basis van het kapitalisme hebben gevormd door vrije markten juist worden ondermijnd” (gray, 2007, p. 134). Dit zagen we ook al in het boek van Heilbroner, welke constateerde dat traditie en geweld de vroegere oplossing voor ordening in de samenleving waren, en dat de vrije markt de nieuwe, en derhalve betere (aldus de neoliberalen), ordening gaf.*

Echter ook Adam Smith, *“een van de grote filosofen van zijn tijd” (Heilbroner, 1986, p. 61) was beducht voor de grote morele gevaren die de productiviteit van vrije markten met zich meebracht (Gray, 2007). “Om de eenvoudige, zichzelf telkens weer herhalende taken te verrichten in de fabrieken die in Smiths tijd in Noord-Engeland werden gevestigd, hadden arbeiders geen degelijke opleiding nodig, en in de anonieme steden die rondom die fabrieken ontstonden, werd een deugdzaam bestaan niet aangemoedigd. Op de lange termijn vormde dit een risico voor de marktcivilisatie” (Gray, 2007, p. 125). Smiths theorieën waren gebaseerd op zijn religieuze geloof. Net zoals heel “het liberale denken (..) is gevormd door christelijke geloofsovertuigingen” (Gray, 2007, p. 126). Het ontstond logischerwijs omdat God de hulpbronnen van de aarde over heel de wereld had verspreid, en door middel van handel deze beter verdeeld konden worden.*

Hayek en Marx, en vele andere neoliberalen *“onderschatten de hardnekkige kracht van religie en nationalisme, die in een wisselwerking met nieuwe technologieën tot een breed scala aan economische*

en politieke ordeningen hebben geleid” (Gray, 2007, p. 133). “De vrije markt werd [daarmee] pas (..) een religie toen haar religieuze grondslag werd ontkend” (Gray, 2007, p. 127). Hiermee lijkt Gray af te wijken van Heilbroner. Was traditie als ordener van de samenleving niet ‘overruled’ door het mechanisme van de vrije markt?

Nee, aldus Gray. Nergens is er echt een pure vorm van kapitalisme of het mechanisme van de vrije markt: *“China heeft een mengeling van nationalisme en staatskapitalisme, Iran een soort volktheocratie, Amerika een melange van vrije markten, protectionisme en crony capitalism (een vorm van kapitalisme waarin extreem nauwe banden bestaan tussen particuliere bedrijven en overheidsinstanties), Rusland kent een ultramodern autoritair systeem, Europa een combinatie van sociaaldemocratie en neoliberale economische integratie, enzovoort. Geen van deze systemen staat voor altijd vast. Ze werken allemaal op elkaar in en veranderen voortdurend. Ze ontwikkelen zich echter in verschillende richtingen en er is geen reden om te verwachten dat ze uiteindelijk naar elkaar toe zullen groeien” (Gray, 2007, p. 133-134).*

Eind jaren tachtig kwam, als tegenhanger van het neoliberalisme, het neoconservatisme op. Deze begrepen de contradictie tussen de *“voortdurend grenzen overschrijdende energie van de onbelemmerde markt” (Gray, 2007, p. 134),* en het verlangen naar een soort cultureel conservatisme; een verlangen naar traditie als beschermer van de eerdergenoemde 'deugdzaamheid' en 'het burgerlijk bestaan'. De neoconservatieven die aldus Jurgen Habermas in zijn boek *'The new conservatism'* (1989): *“(..) wanted to get rid of the supposedly subversive contents of a “hostile culture” in favor of revived traditions (..)” (Habermas, 1989, p13).* De verwachting van Gray dat de verschillende systemen zoals gebezigd door de afzonderlijke naties niet naar elkaar toe zullen groeien lijkt, gezien de grote van het hedendaagse neoconservatisme, op waarheid gebaseerd. De onbegrensde vrije markt als pure ordener en richtgever in onze samenleving blijkt toch ingewikkelder dan gedacht.

Gray heeft ons in deze paragraaf meegenomen in het ontstaan van het neoliberalisme. Gray liet ons zien dat de invloed van traditie in ons neoliberale systeem nog groot is, wat ondermeer te zien in het hedendaagse neoconservatisme. Verder liet hij ons ook zien dat vanaf het begin van het ontstaan van dit neoliberalisme, men beducht was voor de morele gevaren van de vrije markt. In de volgende paragraaf zullen we zien in hoeverre deze ook tot uiting gekomen zijn.

1.3 Traditie, geweld en globaliserende, postmoderne tijden.

“Uitgaande van de onbeperkte vrijheid kom ik ten slotte tot de onbeperkte dictatuur”

(Dostojevski, 1970, p. 59).

Zowel het neoliberalisme als het neoconservatisme zijn politiek rechtse stromingen. Het neoliberalisme wordt ook van links bekritiseerd. Enerzijds vanuit het socialisme en anarchisme, waarvan ik hier in deze scriptie Michael Hardt en Antonio Negri vanuit hun boeken *'Empire'* (2001) en *'De Menigte'* (2004), van aan het woord laat. Zij ageren in deze boeken tegen de hedendaagse maatgevende ideeën van het neoliberalisme, maar ook van het neoconservatisme. Bovendien kaarten zij daarbij systematische problematieken *'tour court'* aan, van het postmoderne tijdperk waar we in leven. De kritiek op het neoliberalisme komt ook vanuit humanistische hoek, waarvan ik hier Fernando Suarez aan het woord zal laten, die in zijn tekst *'Politics of change'* (2009) zegt dat we zijn aanbeland bij een *“nieuwe hoofdstuk van de moderne strijd tussen kapitalisme en humanisme”* (Suarez, 2009, p. 18).

Aan het einde van deze paragraaf zal ik deze theorieën samenbrengen.

Hardt en Negri beschrijven in hun boeken een nieuwe wereldorde die ze *'empire'* noemen. *“Empire is een poging om het machtsnetwerk dat door de globalisering is ontstaan te beschrijven”* (Suarez, 2009, p. 13). Zij zeggen dat heden ten dage de macht van de natiestaten afneemt. *“The decline in sovereignty of nationstates, however, does not mean that sovereignty as such has declined”* (Hardt & Negri, 2001, p. xi). Deze nieuwe vorm van globale soevereiniteit noemen ze *'empire'*.

In dit *'empire'* is geen duidelijk machtscentrum meer. De macht is verdeeld over hybride netwerken (Hardt & Negri, 2001). De natie is derhalve niet de machtige regeerder over het volk meer zoals de neoconservatieven zouden willen. De staat is de vertegenwoordiging van het volk, van de *'menigte'*. Het wij/zij denken van de neoconservatieven wordt vervangen door een politiek van het verschil, vloeïendheid en hybriditeit (Hardt & Negri, 2001). Van hieruit worden allerlei multilaterale betrekkingen op politiek (VN, EU), militair vlak (NAVO) en op economisch vlak (Wereldbank) aangegaan (Hart & Negri, 2001).

“De analyse van [Hardt en] Negri dat de nationale staat in onze laatmoderne tijd aan macht verliest, lijkt mij juist. Er ontstaat inderdaad zoiets als een internationaal netwerk dat geregeld wordt door een supranationale logica – de logica van het kapitaal” (Suarez, 2009, p. 15).

“The world market began to appear as the centerpiece of an apparatus that could regulate global networks of circulation” (Hardt & Negri, 2001, p. 251).

Deze multilaterale betrekkingen zijn de uitwerking en onderdeel van de machtsstructuur van de wereldmarkt; de vrije markt.

De neoliberalen die deze vrije markt verheerlijken beweren, zoals we in de vorige paragraaf constateerden, dat democratie wenselijk is zolang zij de vrije markt maar niet aantast, en *“(..) In een mondiale vrije markt zullen oorlog en tirannie als sneeuw voor de zon wegsmelten” (Gray, 2007, p. 124).*

Hardt en Negri constateren echter dat *“(..) de huidige wereld [wordt] gekenmerkt door een algemeen geworden, permanente mondiale burgeroorlog, door een constante dreiging van geweld, die de democratie in feite opschort” (Hardt en Negri, 2004, p. 349).*

Tegenwoordig worden oorlogen gebaseerd op een globale rechtsstructuur, en niet op nationale motieven. Men intervenueert (en voert geen 'oorlog') om het daarmee op te nemen in de wereldmarkt, en daarmee te beantwoorden aan de vraag van de markt om constante expansie, en anderzijds wordt er als het ware opgetreden als vredespolitie in (inter)nationale conflicten (Hardt & Negri, 2001).

“De handel brengt contacten, en dus ook afhankelijkheden, maar het is belangrijk om in te zien dat handel niet per definitionem solidariteit en broederschap inhoudt, ook al kunnen door de handel de emotionele banden tussen mensen heel sterk worden. Ik zeg dit omdat we in een wereld leven waarin handelsstaten en mensen uit verschillende landen steeds meer met elkaar verweven zijn. Dit maakt de kans op een oorlog kleiner, maar het garandeert de vrede niet” (Suarez, 2009, p. 22).

Daarbij is het zo dat 'empire' *“not only regulates human interactions but also seeks directly to rule over human nature” (Hardt en Negri, 2001, p. xv).* De postmoderne nadruk op verschillen tussen mensen, wat uitgaat van gefragmenteerde sociale identiteiten schijnt een manier te zijn om de soevereiniteit van zowel het moderne subject als de moderne natiestaat, samen met al de hiërarchieën die ermee samenhangen, te bestrijden (Hardt & Negri, 2001). Wij zijn immers uniek, dus hiërarchie en natiestaat

lijken utopisch en simpelweg niet waar. Het 'empire' heeft deze kritiek om kunnen buigen. Unieke identiteiten die eerst bedreigend leken voor het kapitalisme zijn er een essentieel onderdeel van geworden.

Een begrip wat Hardt en Negri daarbij aanhalen is de biopolitiek. Dit komt bij Michel Foucault vandaan, die dit bezag als een controlemechanisme dat verder gaat dan een disciplinair systeem; het probeert te controleren over een samenleving als geheel (Foucault, 1997). Deze regelt volgens Hardt en Negri het sociale leven van binnenuit; *“het volgt, interpreteert, absorbeert en herformuleert. Macht kan enkel effectief heersen over het volledige leven van de bevolking als het een integrale, vitale functie vervult die door elk individu omarmd wordt (..)”* (Hardt en Negri, 2004, p. 23-24). En door het volk dan weer naar eigen inzicht gebezigd wordt. We zijn dus geen gedisciplineerde samenleving meer. Politie en staat kunnen door dominantie en geweld wel momentele acties voorkomen, maar niet meer dan dat. De staat moet dus voorwaarden scheppen waarin het individu zo gemanipuleerd, en daarmee geproduceerd kan worden dat interventie niet langer nodig is. Massamedia hebben de rol van de kerken overgenomen in de ontwikkeling van een moraal, en geven ons een beeld weer van hoe het leven hoort (Hardt & Negri, 2001). We moeten niet meer aan 'dat ene' beeld voldoen zoals in de tijd dat religie de klok sloeg, maar massamedia zorgen voor op maat geknipte, ongevaarlijke modellen waar het individu uit kan 'kiezen' (Hardt & Negri, 2001). Deze schijndiversiteit is dus de manier hoe het imperialisme het benadrukte verschil in de postmoderniteit in zijn voordeel heeft omgebogen. Hierdoor ontstaat er winst vanuit de nieuwe marktsegmenten, en kan het volk in toom worden gehouden in de waan van vrijheid.

“We do not lack communication, on the contrary we have too much of it. We lack creation. We lack resistance to the present” (Hardt & Negri, 2001, p. 393).

Het 'empire' probeert direct te heersen over onze menselijke natuur (Hardt & Negri, 2001). En wij als menigte zullen nieuwe democratische vormen en nieuwe ideeën van macht moeten uitvinden die ons uiteindelijk voorbij het 'empire' zullen krijgen (Hardt & Negri, 2001).

Want zoals zij aan de kaak stellen met een citaat van Gilles Deleuze:

“The People no longer exist, or not yet . . . the people are missing” (Hardt & Negri, 2001, p. 354).

Tussen dit ogenschijnlijk ver uit elkaar staande neoliberalisme en het tegen anarchisme aanschurkende gedachtegoed van Hardt en Negri zit ook een grote overeenkomst. Zij delen namelijk beiden een afkeer

van de staat (Suarez, 2009). Ze bezigen dit echter om verschillende redenen: *“Explique aux enfants zou men ook kunnen zeggen dat in het neoliberalisme de tendens naar egoïsme sterker is, terwijl in het anarchisme de tendens naar altruïsme sterker is”* (Suarez, 2009, p. 16).

“De neoliberalist stelt de ontwikkeling van de autonomie van het subject centraal en hij ziet deze ontwikkeling a la limite als een streven naar “financiële”onafhankelijkheid” (Suarez, 2009, p. 16). Hierbij gaan autonomie en eigendom min of meer in elkaar over. *“(.) de anarchist streeft naar autonomie maar verbindt deze zo zeer met het gemeenschapsleven dat de staat iedere zin verliest. (.) autonomie en broederschap gaan in elkaar over”* (Suarez, 2009, p. 16).

Kunneman verwoordt dit laatste in zijn eerdergenoemde *'Voorbij het dikke ik'* (2006) vanuit een noodzaak van kritiek en pluraliteit. Geen zelfgenoegzame 'dikke ikken'. Dit vraagt *“(.) om eigen leerprocessen die de betrokken personen in staat stellen om ‘uit de schaduw’ te treden, in hun bijzonderheid te verschijnen en morele verantwoordelijkheid op zich te nemen”* (Kunneman, 2006, p.253). De mens die *'missing'* is moet dus weer verschijnen.

Hier komen we terug bij de weegschaal van Heilbroner, tussen ons 'kudde-instinct' en 'individuele hebzucht'. En zoals we naar voren zien komen in voorgaande paragrafen wordt dit evenwicht in onze tijd alleen maar ingewikkelder. Het systeem dat probeert te heersen over deze weegschaal, en daarmee de samenleving in goede banen probeert te leiden vergroot juist de moeilijkheid van het evenwicht; het probeert te heersen over de weegschaal. In dit hoofdstuk kwamen tot nu toe enkele machtsaanspraken hierop en verklaringen hiervan vanuit het neoliberalisme, neoconservatisme, anarchisme en humanisme naar voren. Vanuit het dominante hedendaagse discours van het neoliberalisme wordt de kant van het individu en de hebzucht namelijk steeds verder verzwakt. Daardoor komen stromingen als het neoconservatisme en het anarchisme op die hier tegenin gaan om de andere kant van de weegschaal weer te verzwaken om het evenwicht te herstellen.

Bovendien heeft het dominante neoliberale en kapitalistische discours nog meer ingewikkeldheid tot gevolg. Zoals Heilbroner aanklaart hebben *“de gedachten van de grote economen (.) de wereld doen wankelen; hun vergissingen veroorzaakten ware rampen”* (Heilbroner, 1986, p. 26). Echter volgens Suarez was de huidige financiële crisis waarin we ons bevinden *“door menig econoom, socioloog en filosoof al (.) aangekondigd, [toch] kwam zij voor velen als een verrassing. Nog verrassender dan de*

crisis zelf – die een terugkerend karakter heeft – waren de maatsregelen tegen de crisis” (Suarez, 2009, p. 19).

In het verleden was volgens de politieke aanstichters van het neoliberalisme; Ronald Reagan en Margaret Thatcher, *“de staat niet de oplossing van de economische problemen, maar de oorzaak ervan”* (Suarez, 2009, p.20). Derhalve moest de staat zo teruggetrokken mogelijk opereren. Echter *“door de globalisering verloor de staat steeds meer grip op multinationals en kapitaal”* (Suarez, 2009, p. 20).

Heden ten dage bevinden de economie en de staat zich volgens Suarez in eenzelfde staat van economische problemen. *“(.) Tegenwoordig echter wordt de zwakte van de economie en van de staat niet door een te grote staat veroorzaakt, maar door de financiële wereld, door de kapitalistische economie”* (Suarez, 2009, p. 21).

Het systeem maakt het voor ons als mens steeds ingewikkelder, en door de bijbehorende globalisering, en het pluraliserende effect van het postmodernisme verdwijnen wij steeds verder naar de achtergrond terwijl we de druk van de weegschaal blijven ervaren. Bovendien blijkt ook nog eens dat het systeem de plank behoorlijk mis kan slaan. Niet alleen economen, zoals Heilbroner aankaartte, kunnen de plank mis slaan en daarmee rampen veroorzaken, ook politici, en de vrije markt kunnen dit; met even verstrekkende gevolgen. Dit verhoogt de druk op de weegschaal alleen maar. De ene kant van de weegschaal wordt verzwaard door het neoliberalisme, daardoor wordt de andere kant door de tegenhangers ook verzwaard. Deze druk komt op onze schouders. Ondertussen heersen economen, politici en de vrije markt over de weegschaal, en gaan daarin steeds verder, maar hun oplossingen blijken ontoereikend en ware rampen te veroorzaken. Deze machtsuitoefening op het individu is natuurlijk van alle tijden, alleen toen dit nog vanuit de traditie of autoriteit gebeurde kon hier nog tegen in opstand gekomen worden. Aan de macht van een subject of institutie kan je ontsnappen; niet aan de macht van een netwerk. Het individu staat buitenspel en lijkt amper invloed te kunnen uitoefenen, maar voelt toch de beide kanten van de weegschaal van zijn kudde-instinct en egoïsme steeds verder verzwaard. Het lijkt daarom dat de *“ware taak waarvoor de mensheid staat is: hoe herwint het volk zijn soevereiniteit?”* (Suarez, 2009, p. 19).

In de komende twee paragrafen zal ik kort bekijken hoe deze problematiek zich uit in de dagelijkse praktijk van organisaties, en zijn medewerkers.

1.4 Organisaties

“Pope Pius XI said, “Man is born to labor, as a bird to fly.”” (Gini, 2000, p.13)

Organisaties bestaan om *“een heldere ordening aan te brengen in een verder chaotische wereld”* (Kaulingfreks & ten Bos, 2001, p. 15). Zij hebben de macht, alhoewel Ruud Kaulingfreks en Rene ten Bos in hun boek *'De hygiënemachine'* (2001), net zo als eerder in deze scriptie al aan de orde kwam, aankaarten dat: *“centralisatie is uit; decentralisatie is in”* (Kaulingfreks & ten Bos, p. 212). Vroeger konden mensen niet zonder centrale macht, maar in de hedendaagse postmoderne tijd is dit niet meer zo. Alles gaat snel, en is veranderlijk, en dit roept om decentralisatie. Centralisatie brengt namelijk *“trage besluitvorming, betutteling van medewerkers, onvermogen om met onverwachte vragen of problemen om te gaan”* (Kaulingfreks & ten Bos, p. 212-213) met zich mee. Echter blijft, zoals Pauline Voortman in haar promotieonderzoek getiteld *'Vertrouwen werkt'* (2012) aan de Erasmus Universiteit laat zien, de organisatie nog steeds bureaucratisch. We vertrouwen onze medewerkers niet, en leggen het lot van de organisatie niet in zijn handen (Voortman, 2012). *“Strategie, netwerken en onderzoek zijn steeds meer een zaak van de directie; uitvoering en planning worden versnipperd over de rest van de organisatie”* (Kaulingfreks & ten Bos, 2001, p. 213).

In deze spagaat waar organisaties in verkeren wordt de druk op deze organisaties steeds groter. Organisaties zijn *“(..) koortsachtig [aan het] zoeken naar nieuwe wegen, naar nieuwe wijzen van organiseren. In deze zin kunnen we zeggen dat zij zich in een crisis bevinden.”* (Kaulingfreks, 1999 , p. 29) Ze zijn aan het zoeken naar deze wegen, omdat de organisatie onder druk staat. Het geloof in de organisatie neemt drastisch af, en daarmee neemt de kritiek erop toe (Kaulingfreks, 1999).

In deze druk die op organisaties staat, treedt juist een averechts effect op. Deze tijden van snelheid en veelheid, vragen om decentrale en vitale bedrijfsvoering. Echter een omgekeerde tendens is waar te nemen in organisaties, een grotere disciplineren, bureaucratisering en protocollisering.

Dit komt ondermeer omdat organisaties begrijpen dat er zonder discipline geen prestaties, geen succes, geen vooruitgang komt in de organisatie (Kaulingfreks & ten Bos, 2001). Anderzijds leidt discipline ook tot willoosheid, onnadenkendheid, nalatigheid en onbeduidendheid (Kaulingfreks & ten Bos, 2001). Enerzijds gaat discipline dus gepaard met doorzetten, en aan andere kant ook met willoosheid. Een van de voorbeelden van de weerbarstigheid van organiseren.

In zijn boek *'Weerbarstig veranderen'* (2010) stipt Rob Hundman nog meer van deze weerbarstigheden aan. Hij zegt: *"het lijkt erop dat de organisatietheorie zichzelf als een baron van Munchhausen uit het moeras moet lichten"* (Hundman, 2010, p. 18). In de organisatietheorie, maar ook in organisaties zelf, is men snel geneigd om van hetgeen gezien, gehoord of ervaren wordt, een probleem te maken. Ze proberen als het ware de werkelijkheid *"te 'temmen' en zo de onvoorspelbaarheid, de ongrijpbaarheid en de complexiteit van de werkelijkheid te reduceren"* (Hundman, 2010, p. 19). Waar het Hundman in zijn boek over gaat is dat de meeste problematieken in organisaties zo ingewikkeld zijn, met zoveel dimensies, gradaties en intensiteiten, dat in de oplossing hiervan *"het gewone met het uitzonderlijke gecombineerd moet worden"* (Hundman, 2010, p. 21). Oftewel, niet altijd alleen al bij de behandeling en beoordeling van een probleem bij voorbaat kiezen voor het financieel-economische belang, en het voortbestaan van de organisatie. *"De macht bepaalt welk vocabulaire er gesproken wordt, welke verhalen verteld mogen worden. Er is sprake van een 'narratieve kaalslag' zegt Kunneman en dit vindt niet alleen plaats in de board rooms, maar is ook gaande bij de in het spotlight staande deel van de veranderingsdeskundigen"* (Hundman, 2010, p. 51). Dit maakt dat bepaalde problemen niet alleen niet opgelost worden, maar niet eens ter sprake komen. Dit maakt dat werknemers systematisch in de marge geplaatst worden, en dat door het dominante vertoog dat gesproken mag worden bepaalde dingen wel, en anderen niet gezegd mogen worden. Opportunistisch gedrag is de norm, en niet jezelf kwetsbaar maken en andere mensen of instanties vertrouwen, want de kans is groot dat dit vertrouwen misbruikt zal worden (Voortman, 2012). Ingewikkeldheid en trage vragen is geen ruimte voor. Of zoals Hundman het zelf treffend verwoordt:

"Deze verandering in prioriteiten, die eeuwen lang heeft geduurd, maakt het mogelijk dat in organisaties managementrapportages belangrijker zijn dan praktische kennis van medewerkers, dat procedures voorgaan op persoonlijk initiatief, dat streven naar een "machtige" managementpositie meer status afdwingt dan integer professioneel handelen, dat geld telt en emotionele betrokkenheid bij hen die het minder goed hebben, tot de periferie van de organisatie is veroordeeld." (Hundman, 2010, p. 52)

Precies deze verandering van prioriteiten waar Hundman het over heeft is een uitwerking van het dominante systeem en daaruit volgende discours van het kapitalisme en neoliberalisme. Organisaties gaan moeilijkheden uit de weg, en het moeilijkste lijkt heden ten dage de 'ware' mens te zijn. De weegschaal die ieder mens in zich heeft wordt weggemoffeld in het keukenkastje. Het discours van organisaties heerst ook in de dagelijkse praktijk over zijn medewerkers. Succes is het credo, en

onbeduidend maken van medewerkers in protocollen en disciplineren is de manier om dit te bereiken. Allerlei weerbarstige vragenstukken worden structureel ontkend in de dagelijkse praktijk van organisaties, en de roep om de werknemer 'uit de schaduw te laten treden' lijkt uitgehold te weergalmen in het hermetisch afgesloten keukenkastje.

1.5 De ontevreden werknemer

“Een op een bureaustoel geprikt genie gaat dood of wordt gek, zoals een krachtpatser die een zittend, ingetogen leven leidt sterft aan een beroerte” (Lermontov, 1994, p. 131).

Zoals we in de vorige paragraaf concludeerden doet de organisatie allerlei pogingen om weerbarstigheid weg te moffelen en zo te heersen over het systeem der weerbarstigheid waar de weegschaal in staat. Hierdoor lijkt het alsof het niet bestaat, en de eerder door Heilbroner genoemde 'onberekenbare luimen' van de mens lijken daardoor onder controle. De weegschaal lijkt in het keukenkastje te staan.

Echter ook in organisaties is te merken dat dit gebeurt, en dat het niet werkt en ontoereikend is. Onherroepelijk krijgen werknemers allerlei dingen opgelegd waar men eigenlijk geen zin in heeft, en het nut niet van in ziet. Op zich lijkt dit niet zo erg, want disciplineren is nodig voor vooruitgang en succes, zoals we in de vorige paragraaf concludeerden. Maar zoals Viktor Frankl vanuit zijn ervaring in een concentratiekamp, en de door hem ontwikkelde logotherapie die hierop gebaseerd is, al concludeerde in zijn boek *'De zin van het bestaan'* (2009) kunnen mensen met een waarom in het leven bijna ieder hoe verdragen (Frankl, 2009). Het 'waarom' in organisaties is vaak ver te zoeken; de mens is namelijk 'verdwenen'. Waarom zit ik te doen wat ik moet doen? *'Why are you doing this to yourself every day'?* *“Het creëren van betekenis is een belangrijke oorzaak en de voornaamste indicator voor het langetermijnsucces van een bedrijf”* (Ulrich & Ulrich, 2011, p. 23).

Hierdoor rijzen Burnoutcijfers de pan uit (CBS, 2012), en *“in veel ontwikkelde landen heeft de betrokkenheid van medewerkers een dieptepunt bereikt”* (Ulrich & Ulrich, 2011, p. 8).

Doordat het geloof in organisaties afneemt, en er op veel plekken weinig betekenisvol werk wordt gedaan, worden mensen ontevreden. Een wisselwerking die hierna dan weer optreedt is dat organisaties en zijn managers, de medewerkers ook niet meer vertrouwen. Waarom vertrouwen hebben in mensen die ontevreden en ongemotiveerd overkomen?

Voortman benoemt dit als: *“onze input wordt toch niet gewaardeerd, dus waarom zouden wij betrokkenheid tonen? We worden niet geïnformeerd over de ontwikkelingen, geen idee wat er allemaal speelt!’. (..) op veel plekken in organisaties horen we deze geluiden. Veel mensen zijn angstig of boos. De diagnose die volgt, is een gebrek aan vertrouwen en de vraag hoe dit is ontstaan”* (Voortman, 2012, p. 8).

De paradox die ontstaat is dat de werknemer onbeduidend gemaakt wordt en niet vertrouwd wordt, en dat aan de andere kant de manager zijn medewerkers moet motiveren. Er is een enorm palet aan coaches, trainingen en methodes om de werknemers ‘in zijn kracht te zetten’. In onze geglobaliseerde en complexe wereld, valt dit zo weg op het moment dat het moeilijk wordt. Organisaties krijgen te maken met economische terugval, en dan moet er alles aan gedaan worden om de boel weer onder controle te krijgen. Allerlei constructen worden bedacht, met *“thema’s als innovatie, samenwerken, veranderen en blijven leren. Projectteams worden hiertoe opgetuigd en met medewerkers worden prestatieafspraken gemaakt in de verwachting dat deze interventies het gewenste resultaat opleveren. Maar niet alleen vallen de resultaten tegen, ook de motivatie van mensen om zich optimaal in te zetten laat te wensen over”* (Voortman, 2012, p.12).

Voortman pleit voor een nieuwe manier van organiseren. Want zoals haar titel al zegt, vertrouwen werkt. De vraag is niet hoe motiveren we mensen, maar hoe kunnen we zorgen dat we de juiste mensen hebben, want deze zullen uit zichzelf gemotiveerd zijn. Als je mensen op de juiste manier motiveert en de ruimte geeft, zullen zij zelf gemotiveerd zijn, zichzelf discipline opleggen en hoef je hen niet te managen, maar slechts het systeem dat hen weer zou kunnen demotiveren (Voortman, 2012).

En zo zijn er vele boeken geschreven over nieuwe manieren van organiseren. Het zogenaamde ‘nieuwe werken’, teambuildings weekenden, werkelijk alles wordt uit de kast gehaald. Echter in de weerbaarheid van de ingewikkelde problematieken zoals ze in dit eerste hoofdstuk een de orde komen lijkt de oplossing een stuk ingewikkelder.

Conclusie

Heilbroner heeft ons laten zien dat de samenleving in het verleden beveiligd was door traditie of door autoriteit. De mens zijn 'onberekenbare luimen', die tot uiting komen in enerzijds zijn kudde-instinct en anderzijds individuele hebzucht worden in balans gehouden door een systeem. Destijds ontwikkelde dit

zich tot het kapitalisme als best mogelijke ordener van deze samenleving, en beveiliging van de maatschappij. Al direct werden daar kanttekeningen bij geplaatst, en in de verdere ontwikkeling van dit kapitalisme tot het hedendaagse neoliberalisme zijn deze kanttekeningen alleen maar verder ontwikkeld en bewaarheid gebleken.

De twee belangrijkste kanttekeningen zijn dat de vrije markt vooral de kant van de individuele hebzucht lijkt te bevorderen. De andere dat het systeem als ordenend systeem in dit postmoderne tijdperk überhaupt te ver is doorgeslagen.

Vanuit zowel humanistische en anarchistische linkse hoek, als vanuit de neoconservatieve rechtse hoek kwamen voorstellen om vanuit het herstellen van de soevereiniteit van het volk enerzijds, als vanuit het herstellen van traditie anderzijds, de andere kant van de weegschaal, ons kudde-instinct meer nadruk te geven. De beide kanten van de weegschaal worden daarmee verzwaard, wat het evenwicht ingewikkelder maakt, en de druk op het individu groter.

Aan de andere kant is er de ontoereikendheid van zowel economen, als politici, als de vrije markt, als beveiliging van de maatschappij. Zoals Hardt en Negri ons lieten zien probeert het systeem niet alleen meer te disciplineren om de mens zijn onberekenbare luimen in toom te houden, maar probeert het te controleren over de samenleving als geheel. De mens als individu verdwijnt daarmee naar de achtergrond.

Dit trachten te controleren van de samenleving als geheel, en de ontoereikendheid daarvan, alsmede het hierin teveel benadrukken van de individuele hebzucht, laat naar voren komen dat de *“ware taak waarvoor de mensheid staat is: Hoe herwint het volk zijn soevereiniteit?”* (Suarez, 2009, p. 19). Dit zien we ook terugkomen in organisaties, waar enerzijds een ongeloof in de organisatie, in de ordenende kwaliteit van het organiseren naar voren kwam, alsmede de roep om de mens weer naar voren te laten treden, en betekenis te geven.

De rode draad van dit eerste hoofdstuk is dat de burger is ondergesneeuwd in het systeem. Het systeem wat initieel het individu probeerde te helpen bij het in goede banen leiden van zijn onberekenbare luimen is hem gaan overheersen. Dit is overigens niet iets van deze tijd, machtsuitoefening is van alle tijden. Maar in de tijd waarin door middel van traditie en geweld de samenleving werd geordend was hier in ieder geval nog tegen in opstand te komen. Aan de macht van een subject of institutie kan je

ontsnappen; niet aan de macht van een netwerk. Emmanuel Levinas verkondigde ons ooit al dat er niks erger is in het leven dan het niet kunnen ontsnappen aan het zijn (Levinas, 2005). We kunnen, aldus Levinas, niet ontsnappen aan wie we zijn. Ik kan niet ontsnappen aan wie ik ben, en daarmee niet aan het zijn; en nu kunnen we ook al niet meer ontsnappen aan 'het systeem'.

“Het is vreselijk om op de zee van dorst te sterven. Moesten jullie je waarheid dan meteen zo sterk zouten dat zij zelfs niet meer – dorstlessend is?” (Nietzsche, 1999, p. 73).

In het volgende hoofdstuk zal ik onderzoeken hoe Paul Verhaeghe dit ziet in zijn boek '*Identiteit*' (2012), en of er vanuit zijn boek en het debat dat daaruit volgde een oplossing gevonden kan worden voor deze problematiek.

Hoofdstuk 2 – Het boek

Paul Verhaeghe onderzoekt in zijn boek *'Identiteit'* (2012) de effecten van dertig jaar neoliberalisme en vrijemarktwerving, en wat dit voor invloed heeft gehad op onze identiteit (Verhaeghe, 2012). Hij lijkt daarbij te werken uit eenzelfde verwondering en gedrevenheid als ik in deze scriptie. Hij laat zien dat er iets niet deugt in onze neoliberale maatschappij, en dat mensen daar de dupe van zijn. Dit is een van de redenen om zijn boek zo'n belangrijke plek in mijn scriptie te geven door het semi-monografisch te bespreken. De andere is dat zijn boek binnen een halfjaar al aan de zesde druk toe was, en in vrijwel ieder gerespecteerd dag- en weekblad besproken is². In zijn boek *"schrijft [hij] eerder als pamflettist dan als academicus en hij laat in zijn vertoog weinig schenen onbeschopt"* (Groot, 2012, p. 6). Hiermee heeft hij een groot publiek aangesproken en is er rondom zijn boek een polemiek ontstaan. Door zijn boek wetenschappelijk te bezien zal deze scriptie nog diepgaander ingaan op de hedendaagse problematieken in de neoliberale maatschappij. Bovendien is de polemiek die daar omheen ontstaat, op de grenzen van socialisme en neoliberalisme, van individu en maatschappij, ook relevant en veelzeggend voor deze scriptie, omdat deze op dezelfde snijvlakken opereert. Daarbij geeft hij in zijn boek door middel van aansprekende, doorleefde, praktische voorbeelden nog meer vruchtbare grond voor praktische inbedding in de samenleving, van het wetenschappelijke, filosofische gedachtegoed dat ik in het eerste hoofdstuk poneerde.

Paul Verhaeghe is een klinisch psycholoog en psychoanalyticus. Hij is in beide vakgebieden ook hoogleraar aan de Universiteit van Gent. Hij is aldaar hoofd van de vakgroep Psychoanalyse en raadplegingpsychologie. Hij heeft een grote lijst publicaties op zijn naam staan³. *'Liefde in tijden van eenzaamheid'* (1998), was zijn doorbraak voor het grote publiek, en daarna volgde nog meer populaire boeken.

Ik zal eerst een korte samenvatting geven van zijn boek. Daarna zal ik op bepaalde delen die van belang zijn voor deze scriptie wat dieper ingaan, daarbij gebruik makend van enkele treffende citaten en voorbeelden die Verhaeghe aankaart, en daarmee een dieper inzicht geven in zijn boek. Met van belang voor deze scriptie bedoel ik hoe hij in zijn boek de huidige maatschappelijke problematiek ziet, hoe hij

---

²Voor de meeste recensies zie: <http://paulverhaeghe.psychoanalysis.be/boeken.html#foot> (geraadpleegd maart 2013)

³Zie: <http://www.psychoanalysis.ugent.be/index.php?position=4x1x0&page=Verhaeghe%20Paul> (geraadpleegd maart 2013)

deze tot uiting ziet komen en welke oplossingen hij aandraagt. Ik zal dit waar nodig, verbinden met de contextuele analyse van de problematiek zoals gegeven in hoofdstuk één.

2.1 Korte samenvatting

Paul Verhaeghe gebruikt in zijn boek een drietal denkstappen. Allereerst spreekt hij over het wezen van onze identiteit. Verhaeghe betoogt dat identiteit een constructie is op grond van een wisselwerking tussen de drager en zijn ruimere omgeving; wie we worden wordt bepaald door de cultuur waarin we opgroeien.

Er zijn volgens Verhaeghe door de geschiedenis heen een tweetal ideeën geweest over onze identiteit.

Bij de klassieken ging het om de menselijke natuur; realiseren wat in ons aanwezig is. Ten tijde van het Christendom veranderde dit naar zelfverloochening; wij zijn slecht en moeten in toom gehouden worden. Daarmee komt ethiek en moraal buiten ons te liggen. Met de opkomst van de wetenschap trad het idee van vooruitgang (evolutie) op, en daarmee dat we kunnen veranderen. De maatschappij wordt maakbaar, al kost dat veel moeite. Vanuit de economie wordt daarna verder doorgevoerd dat wijzelf maakbaar worden, met economisch succes als criterium. Dit succes zit 'm in onze genen, en daarmee zijn we weer terug bij de menselijke natuur. Als je 'succes' hebt ben je normaal, en anders ben je de gestoorde.

We hadden het nooit zo goed, en voelden ons nooit zo slecht.

Het tweede deel van zijn betoog vraagt Verhaeghe zich af hoe dit nou tot uiting komt. Komt dit door de verwen-cultuur? De verzorgingsmaatschappij? Door het verdwijnen van de 'grote verhalen'? Nee zegt hij; het komt doordat in de hedendaagse neoliberale samenleving waarin alles draait om de economie.

Belangrijk uitgangspunt daarbij is de meritocratie; in vrijheid krijgt iedereen loon naar werken. Hierbij hoort het 'rank & yank' systeem. De besten krijgen salarisverhoging, de minderen worden ontslagen. Dit vergroot angst en fraude, en vermindert creativiteit en kwaliteit. De productie stijgt op papier, en wat in de cijfers verschijnt is kwaliteit; met een enorme berg administratie, regels, overhead en protocollen tot gevolg.

We hebben twee kanten, een egoïstische en een altruïstische. De omgeving bepaalt welke de overhand krijgt, en vandaag de dag is dat de egoïstische. Succes is de maatstaf, en solidariteit is ver te zoeken.

De nieuwe norm is efficiëntie, doel is materiële winst en de bijbehorende deugd is hebzucht. Als succes de norm wordt, is degene die 'faalt' gestoord. Vandaar ook de enorme ontspruiting van 'ziektes' (autisme, borderline, adhd); wie het niet maakt moet een label opgeplakt krijgen. Daarbij is er in de neoliberale samenleving ook geen autoriteit meer die we ter verantwoording kunnen roepen; als in een panopticum. Concluderend zegt hij dat iedere samenleving ziekmakend en gezondmakend is, iedere maatschappij sluit in en uit. Het probleem van hoe we het nu doen is dat het een bedenkelijk ethisch niveau heeft, waardoor de maatschappij ingaat tegen zijn eigen fundamenten. In het derde deel van zijn betoog roept hij daarom op tot een aantal veranderingen.

Allereerst wil hij in de werksfeer graag kwalitatieve evaluaties zien, met niet alleen financiële beloningen. Intrinsieke motivatie moet centraal staan, en dat verkrijgt je volgens Verhaeghe door een gerichtheid op autonomie, meesterschap en een doel. In het grotere plaatje van de economie staat hij kwalitatieve duurzaamheid voor. Bovendien pleit hij voor een zichtbare autoriteit, in de geest van de klassieken; degene met de meeste zelfkennis wordt automatisch leider.

Uiteindelijk stipt hij nogmaals de twee grote paradoxen van het neoliberalisme aan: deze mondt automatisch uit in een overmaat van inmenging. Bovendien worden we niet bevrijd als individu, maar individualistisch en eenzaam.

We worden kopieën van elkaars exclusiviteit zonder het voordeel van onderlinge verbondenheid. Hij zegt dat de enige manier om dit te veranderen is niet meer met de vinger wijzen, maar dat we in plaats van consument weer burger moeten worden. We moeten vanuit de keuzes die we zelf maken een nieuw evenwicht zoeken in de maatschappij.

2.2 Identiteit

"Er is geen wezenlijke identiteit; wie wij worden hangt grotendeels af van onze omgeving" (Verhaeghe, 2012, p. 11), is het centrale punt van het eerste deel van zijn betoog. De rare paradox waar dit deel mee eindigt is dat het niet *"valt te ontkennen dat wij in het Westen al een halve eeuw in 'de beste der denkbare werelden' leven. (...) Nooit had de westerse mens het zo goed, nooit voelde hij zich zo slecht"* (Verhaeghe, 2012, p. 112). Als de identiteit bepaald wordt door de omgeving, en deze omgeving is 'de beste der denkbare werelden', is het natuurlijk de vraag waarom wij ons volgens Verhaeghe slechter dan ooit voelen. Hij zal uiteindelijk concluderen dat dit komt doordat het neoliberalisme *"(..) een*

bedenklijk ethisch niveau heeft, waardoor een maatschappij in gaat tegen haar eigen fundamenten” (Verhaeghe, 2012, p.212).

Een van de paradoxen die in onszelf zit is dat we enerzijds authentiek en vrij willen zijn, en anderzijds ergens bij willen horen (Verhaeghe, 2012). We zijn enerzijds sociaal, en anderzijds egoïstisch, zoals Heilbroner ons in het eerste hoofdstuk ook al liet zien. Dit is de spagaat waar de maatschappij altijd in heeft gezeten, en zoals Heilbroner zei is de economie daar een nieuwe en ingewikkelde oplossing voor. *“Niet de machten der traditie, of de zweep van een centraal autoritair gezag drijft bij dit spel de enkeling naar zijn plicht, maar de aantrekkingskracht van de winst”* (Heilbroner, 1986, p. 11). Het boek van Verhaeghe laat zien wat voor uitwerking deze ingewikkelde oplossing die de economie is, om ons ‘naar onze plicht te drijven’, voor consequenties heeft. En hoe deze door het neoliberalisme wat de boventoon is gaan voeren in deze economie, uiteindelijk ingaat tegen haar eigen maatschappelijke fundamenten; het wankel evenwicht slaat door richting de verkeerde kant aldus Verhaeghe. In het eerste hoofdstuk concludeerde ik dat de druk op de weegschaal systematisch teveel verhoogd wordt. Verhaeghe beziet het anders, namelijk dat het teveel een kant uitslaat, en daarmee de maatschappij ondermijnt.

“Willen we begrijpen wat identiteit is, dan moeten we een (..) toegangsweg zoeken (..) in het verschuivende beeldscherm van de buitenwereld, die stevast als spiegel voor die identiteit fungeert (Verhaeghe, 2012, p. 14). Hij zegt dat onze identiteit niet diep in ons verborgen ligt. Het is een constructie. Hij geeft hier een voorbeeld van; een baby die uit India geadopteerd wordt en hier van kinds af aan opgroeit zal een Nederlandse identiteit krijgen.

Iedereen heeft bepaalde gerichtheden, van kinds af aan, betoogt Verhaeghe. Echter die gerichtheden zullen door de opvoeding verder worden vormgegeven. Wij verwerven onze identiteit door identificatie met, en afstand nemen tot de ander. *“Een maatschappij die al haar leden zoveel mogelijk gelijk wil maken, is evenzeer tot mislukken gedoemd als een samenleving die zoveel mogelijk verschil probeert te bevorderen”* (Verhaeghe, 2012, p. 34). Een voorbeeld van het eerste is het communisme, wat mislukte. Een voorbeeld van het tweede is onze hedendaagse maatschappij, en dat deze tot mislukken gedoemd is; daar gaat zijn boek over.

In zijn tweede hoofdstuk geeft Verhaeghe, vanuit een andere gezichtspunt dan Heilbroner, een geschiedkundige verklaring over identiteit en ethiek. In de zoektocht naar deze ethiek en moraal, en

daarmee naar het 'wezen' van de mens, zijn door de eeuwen heen een tweetal typen antwoorden geformuleerd (Verhaeghe, 2012). De ene zegt dat de mens in principe goed is, en we er voor moeten zorgen dat dit tot uiting komt; de klassieken. De tweede zegt dat de mens in wezen slecht is, en de maatschappij er streng op moet toezien dat dit ingeperkt wordt (Verhaeghe, 2012); het christendom. De eerste wil ons laten realiseren wat in ons aanwezig is. De tweede wil dat voorkomen want we zijn slecht, dus we moeten in toom gehouden worden door controle.

We denken tegenwoordig dat we vrij zijn, maar toch zijn we volgens Verhaeghe dolblij als we een goede evaluatie krijgen op ons werk. Dit lieten Hardt en Negri ons ook al zien, onze identiteit is 'nep' en we zijn derhalve blij als we voldoen aan de norm. Ook in organisaties zien we de drang tot controle, zoals we ook al in hoofdstuk één concludeerden. Ook deze komt volgens Verhaeghe vanuit de christelijke moraal dat we in wezen slecht zijn, en dus in toom gehouden moeten worden. Continu is er de roep naar hardere straffen, camerabewaking, en alles met als doel de mens onder controle te krijgen. Hij betoogt dat dit komt omdat; *"naar aloude religieuze traditie zoeken we een zonderbok, dat bevordert de nachtrust"* (Verhaeghe, 2012, p. 41).

De klassieken dachten dat als de mens *"realiseert wat er in hem aanwezig is"* (Verhaeghe, 2012, p.47), hij een volwaardig lid van de gemeenschap wordt, en daardoor ook gelukkig. *"De meest voortreffelijke mens is diegene met de grootste (zelf) kennis, en hij is bijgevolg het meest geschikt om leiding te geven."* (Verhaeghe, 2012, p. 48). In de conclusie van zijn betoog zal Verhaeghe er nog op terugkomen dat hij dit graag terug wil zien in onze hedendaagse maatschappij.

De christelijke moraal is er een die zegt dat een deugdzzaam leven zeer moeilijk is, omdat we in wezen slecht zijn (Verhaeghe, 2012). Daar moeten we dus bij geholpen worden, en dat kan alleen door ons te onderwerpen aan god. *"De grondslag van onze economie ligt in onze religie"* (Verhaeghe, 2012, p. 54). Het resultaat van deze christelijke moraal is dat het nooit genoeg is, *"een nooit aflatend gevecht van de mens tegen zichzelf"* (Verhaeghe, 2012, p. 56).

De normerende opzichter bij deze zelfverloochening veranderde van God naar de Wetenschap en de economie. We krijgen de 'verplichting' dat we onszelf moeten maken. We moeten *succesvol* worden (Verhaeghe, 2012).

We worden maakbaar, maar het eindresultaat is een utopie. Zoals volgens Verhaeghe ook terug te zien is in ons taalgebruik, 'stilstand is achteruitgang'. "(..) *niets is vast, alles is constant in evolutie, en die evolutie gaat almaar in de richting van het betere*" (Verhaeghe, 2012, p. 65). Vooruitgang verwordt daarmee tot een moreel oordeel van een mens die zichzelf o zo graag in de spiegel bekijkt (Verhaeghe, 2012).

Het is ook terug te zien in de seculiere godsdiensten met "*elk (..) hun belofte van een nieuwe, betere wereld: socialisme, communisme, fascisme*" (Verhaeghe, 2012, p. 72). En nu dus de neoliberale democratie, waar dit boek tegen ageert. De christelijke moraal is hier overal in te herkennen, de hemel is in de toekomst, en we moeten 'inleveren' en daarmee ons heel erg inspanssen om het te bereiken.

We zien dit ook terug in organisaties. We moeten nu ontberingen ondergaan, om later van ons pensioen te kunnen genieten. Volgens mij een foute vooronderstelling die hierop terug te voeren is. Hier zien we ook Voortman terug komen die betoogt dat 'vertrouwen werkt'. Het is een andere insteek, die van zelfrealisatie in plaats van zelfverloochening. Het Christelijke idee dat de mens slecht is zit nog steeds in ons ingebakken, in ons denken over controle en beheersing in organisaties.

Volgens Verhaeghe komt er dus aan het eind van de 20^e eeuw ook nog de opdracht bij dat we onszelf moeten zijn (Verhaeghe, 2012). Authentiek, waarachtig, autonoom en origineel. Het beste te vinden in India en Nepal, eventueel geholpen met geestverruimende middelen, en in combinatie met allerlei alternatieve vormen van psychotherapie (Verhaeghe, 2012). Aan het begin van de 21^e eeuw verschuift dit ontdekken van jezelf naar het jezelf maken (Verhaeghe, 2012). We moeten allemaal naar de fitness, en bepaalde persoonlijkheids- en eetstoornissen nemen spectaculair toe. Ondertussen wordt de maatschappij zonder ideologieën geleid, terwijl "*de 'verkozenen des volks' kleurloos dansen op de maat van een beursgestuurde economie*" (Verhaeghe, 2012, p. 79). Dit allemaal met op de achtergrond het idee dat degene die het hardst werkt, het verst zal komen. En zoals Verhaeghe mooi concludeert: "*het zal enige tijd duren voordat de postmoderne Narcissus door de leegte van zijn spiegelbeeld heen de achterliggende maatschappelijke puinhoop ontdekt*" (Verhaeghe, 2012, p.80). Hier zien we eenzelfde denkbeeld terugkomen als Harry Kunneman benoemt in zijn 'Voorbij het dikke ik' (2006); de vrije, autonome, zelfingenomen mens die tegelijkertijd hoogst ontevreden is (Kunneman, 2006). Kunneman benoemt hier nog een paar mooie voorbeelden bij; zelfverrijkende managers, ijdele tv-persoonlijkheden, en elkaar verdringende politici (Kunneman, 2006).

Het gaat tegenwoordig om succes. Hier zijn we zelf verantwoordelijk voor, en de maatschappij moet mij daarin faciliteren. Op zich klinkt het logisch, maar Verhaeghe laat zien dat het zo simpel niet ligt.

Tegenwoordig staat financiële macht gelijk aan moreel gezag (Verhaeghe, 2012). Aan de andere kant is degene die het financieel niet gemaakt heeft zwak.

We gaan dus uit van een wezenlijke identiteit. Onbelemmerd zal deze tot uiting komen. *“We zijn weer terug bij af, bij het idee van een wezenlijke, ‘natuurlijke’ identiteit”* (Verhaeghe, 2012, p. 82).

Resumerend; allereerst legde Verhaeghe uit dat Identiteit iets is wat van buiten ons komt. Met het Christendom verschoof ook de ethiek naar buiten de mens, en werden we per definitie slecht. Daarna kwam het idee dat verandering mogelijk is, en de maatschappij maakbaar is, al vraagt dat veel inspanning (Verhaeghe, 2012). Tegenwoordig verschuift dit naar *“(..) de maakbaarheid van het individu, met als criterium economisch succes”* (Verhaeghe, 2012, p. 83). Tegenwoordig zijn we, wederom, aanbeland bij het idee dat identiteit hem in onze genen zit (Verhaeghe, 2012). En dat de sterkste maar moge winnen.

2.3 Nooit zo goed, nooit zo slecht

Na het bezien van de totstandkoming van onze identiteit, nu en toen, komt Verhaeghe uit bij deel twee van zijn betoog. *“Het valt niet te ontkennen dat wij in het Westen al een halve eeuw in ‘de beste der denkbare werelden’ leven. Dit is zonder twijfel de belangrijkste paradox van onze tijd. (..) Nooit had de westerse mens het zo goed, nooit voelde hij zich zo slecht”* (Verhaeghe, 2012, p. 112).

De manier waarop dit veelal wordt verklaard en waar Verhaeghe tegen van leer trekt is dat de problemen van onze tijd komen door de verwencultuur en de verzorgingsmaatschappij (Verhaeghe, 2012). Een ander veelgehoord verhaal is er een die hij bij Jean-Francois Lyotard vandaan haalt, namelijk het verdwijnen van de grote verhalen. Er is niets wat de moderne mens nog kan geloven, en er zijn dus geen ankerpunten meer voor onze identiteit (Verhaeghe, 2012). Volgens Verhaeghe komen deze verklaringen beide op hetzelfde neer: *“Vroeger was alles beter”* (Verhaeghe, 2012, p.114). We zien bij dit laatste argument het neoconservatisme terugkomen welke een terugkeer naar traditie bepleit.

Vroeger werd onze cultuur, en daarmee onze identiteit, bepaald door *“een wisselwerking tussen vier centrale aspecten: politiek, religie, economie en kunst (..)”* (Verhaeghe, 2012, p. 115). Tegenwoordig

draait alles om de economie. Het grote, dominante verhaal waar wij in geloven, is het economische, neoliberale verhaal. Het verhaal ziet Verhaeghe als volgt:

“Mensen zijn competitieve wezens die vooral uit zijn op hun eigen profijt. Op maatschappelijk vlak is dat in het voordeel van ons allemaal, want iedereen zal in die competitie zijn uiterste best doen om aan de top te geraken. Daardoor krijgen we betere en goedkopere producten in combinatie met een efficiëntere dienstverlening binnen een één gemaakte vrije markt, zonder inmenging door de overheid. Dit is ethisch correct, want het slagen of mislukken van een individu in die competitie hangt volledig af van diens eigen inspanningen. Iedereen is bijgevolg zelf verantwoordelijk voor het eigen succes of falen. (...) Iedereen moet blijven groeien. Immers, de competitie is bikkelhard. Vandaar ook de dwingende noodzaak aan functioneringsgesprekken en constante evaluaties, dit alles geleid door de onzichtbare hand vanuit een centraal management” (Verhaeghe, 2012, p. 116).

De economie is niet alleen meer een onderdeel van een maatschappelijke structuur, nee hij domineert hem. *“(..) religie, ethiek en maatschappij worden ondergeschikt aan ‘de markt’. In die zin is het neoliberalisme niet langer een economische theorie, maar een veel ruimere ideologie” (Verhaeghe, 2012, p. 117).* In zijn boek beschrijft Verhaeghe hoe dit denken invloed heeft gehad op onze identiteit. Een belangrijk onderdeel daarvan is de neoliberale meritocratie. Hierin is het de bedoeling, als in de *‘American Dream’* dat een ieder in vrijheid loon naar werken krijgt. In plaats van dat die de *‘American Dream’* ook daadwerkelijk tot gevolg heeft, gebeurt het omgekeerde. In het begin gaat het goed, dan volgt er een periode van stabiliteit, en daarna gebeurt exact het tegenovergestelde van wat de bedoeling is (Verhaeghe, 2012). De sociale mobiliteit in Amerika is van een lager niveau dan de meeste ontwikkelde landen (van den Heuvel, 2010), laat staan dat er daadwerkelijk sprake is van de *‘American Dream’*. De elite trekt zorgvuldig de deur achter zich dicht, en de verschillen tussen arm en rijk stijgen. Met uiteindelijk tot gevolg dat: *“(..) Schreef David Hume, (...) een maatschappij georganiseerd op grond van ‘merit’ onvermijdelijk eindigt in het uit elkaar vallen van de gemeenschap. Het ziet ernaar uit dat hij gelijk krijgt.” (Verhaeghe, 2012, p. 124)* Hier zien we de zorgen die Marx en Smith uitten in het eerste hoofdstuk terugkomen.

Een voorbeeld hiervan is het Enron-model. Enron is een Amerikaanse multinational die het zogenaamde *‘Rank and Yank appraisal system’* invoerde (Verhaeghe, 2012). De prestaties van werknemers werden beoordeeld, en ieder jaar werd de beste 20% beloond met bonussen, en de slechtste 20% werd

ontslagen (en ook nog eens met naam, foto en reden van ontslag op de website weergegeven) (Verhaeghe, 2012). Dit had tot gevolg dat iedereen ging frauderen, er grote paranoia was, en het bedrijf uiteindelijk failliet ging en een proces aan de broek kreeg. Ondanks dat dit een heftig voorbeeld is, bepaalt het idee erachter *“zo ongeveer alles (..) en juist daardoor ook onze identiteit vormgeeft”* (Verhaeghe, 2012, p. 126).

Een voorbeeld dat hij geeft is bij de Universiteit van Antwerpen. Een artikel aldaar werd geweigerd omdat het over een aantal bedrijven zei dat ze geen vennootschapsbelasting betalen, de Universiteit vreesde dat het gevolgen kon hebben (Verhaeghe, 2012). *“Voor alle duidelijkheid: de UA is een onafhankelijke, door de staat gesubsidieerde instelling”* (Verhaeghe, 2012, p. 126). Vroeger was de bedoeling van het onderwijs om *“(..) kritische, hoogopgeleide burgers af te leveren, die via hun persoonlijke ontwikkeling konden bijdragen aan een betere maatschappij”* (Verhaeghe, 2012, p. 127). Tegenwoordig spreken we over competenties die aan moeten sluiten bij het bedrijfsleven, en leiden we op voor het bedrijfsleven. Hier is ook door andere schrijvers en wetenschappers tegen geageerd en over geschreven. Ondermeer Martha Nussbaum heeft hier het prachtige boek *‘niet voor de winst’* (2010) over geschreven, waarin ze betoogt dat het lijkt alsof het enige wat studenten geleerd moet worden economische productiviteit is, in plaats van kritisch te leren denken en empathische burgers te worden.

Het Rank en Yank systeem is overal terug te vinden met overal dezelfde gevolgen: *“(..) een op papier steeds stijgende productie, boven op een mix van persoonlijke frustratie en afgunst, angst en paranoia, die bovendien dodelijk is voor de creativiteit”* (Verhaeghe, 2012, p. 130).

Een ander voorbeeld dat laat zien dat het kwaliteitsbewakende systeem fraude, paradoxaal genoeg, in de hand werkt (Verhaeghe, 2012), is het voorbeeld van Diederik Stapel. Onder grote publicatiedruk bleek het merendeel van zijn onderzoeksresultaten vervalst (Verhaeghe, 2012).

In de zorg zijn eenzelfde tendensen te zien. *“Patienten zijn daarbij helemaal niet meer het doel, wel het middel, en dit begint angstaanjagende vormen aan te nemen”* (Verhaeghe, 2012, p. 133).

Ook hier zie je een wezenlijk onderdeel van elke neoliberale werking: *“(..) een niet-productieve toplaag, wiens voornaamste functie erin bestaat zichzelf in stand te houden via het controleren van anderen (..)”* (Verhaeghe, 2012, p. 135), zoals Kaulingfreks en Ten Bos ons in het eerste hoofdstuk ook al lieten zien.

Uitwerking hiervan is het groeien van de regels en protocollen, een niet te zien controlesysteem, en een enorme administratieve rompslomp (Verhaeghe, 2012).

Via Marc Desmet zijn *'open brief aan een arts'* beschrijft Verhaeghe vier managementsymptomen:

1. Voortdurende veranderingen; verbouwingen, computerprogramma's, fusies enzovoorts. (waarbij mensen die het eigenlijke werk doen amper inspraak krijgen).
2. Het big-brother gevoel. Men gaat zich gedragen naar hoe men gezien moet worden.
3. Minder aandacht naar kern van het werk, meer naar controle, administratie en management. Verhaeghe geeft hier het voorbeeld hoe hij ooit tijdens een faculteitsraad voorstelde om het onderwijs af te schaffen. *"Patiënten en studenten nemen te veel van onze kostbare tijd in beslag, en zij zijn zich daar goed van bewust: 'Professor, ik weet dat u geen tijd heeft, maar (..)'"* (Verhaeghe, 2012, p. 136)
4. Ontmoedigende contradicties. Iedereen moet besparen want het gaat slecht, toch gaat er veel geld naar slogans verzinnen, maar voor wat jij verzint is geen geld.

De problemen van de meritocratie zijn volgens Verhaeghe:

- *"(..) enkel datgene wat in de cijfers verschijnt, is kwaliteit"* (Verhaeghe, 2012, p. 137)
- *"(..) de enige bedoeling van een neoliberale markteconomie is winst maken; kwaliteit is op zich geen doel"* (Verhaeghe, 2012, p. 137)

Dit alles sluit perfect aan bij de *"(..) typische mannelijke fallische competitie"* (Verhaeghe, 2012, p. 143). Wie rijk is blijft rijk, en wie arm is blijft arm. De middenklasse verdwijnt en er ontstaat een kleine topklaag en een grote onderklasse (Verhaeghe, 2012). Van hieruit krijg je derhalve sociale onrust, zoals tijdens de rellen in Parijs en Londen enkele jaren geleden (Verhaeghe, 2012), en meer recent in Stockholm, Istanbul en Brazilië.

In hoofdstuk zes komt Verhaeghe terug op het debat dat hij in hoofdstuk vier ook al aanstipte, namelijk dat van erfelijkheid en onze keuzevrijheid. Hij zegt dat *"(..) de omgeving is zeer determinerend, maar dat sluit het aspect van individuele keuze en verantwoordelijkheid niet uit"* (Verhaeghe, 2012, p. 146).

Het levensdoel dat steeds naar voren komt is succes. *“Als succes de nieuwe morele maatstaf is, dan is de nieuwe immorele mens de mislukking, die door de eerste hogepriester (de manager) voor verdere afhandeling doorverwezen wordt naar de tweede (de psychotherapeut)”* (Verhaeghe, 2012, p. 165).

In het begin van een meritocratisch beleid is er inderdaad meer zeggenschap, autonomie en betere beloning. Loyaliteit neemt toe, want mensen krijgen betere kansen. Men wordt verantwoordelijker en tevredener. Al snel worden enkel de beste krachten nog beloond, en daar komt een speciaal meetsysteem voor. *“Weg zeggenschap, weg autonomie, enter kwantitatieve evaluaties, functioneringsgesprekken en audits”* (Verhaeghe, 2012, p. 166).

“Het verlies aan zeggenschap (..) verzwakt de betrokkenheid bij de werknemers (‘Ze luisteren toch niet’), en dus hun verantwoordelijkheidsbesef (‘Zolang ik binnen de lijntjes kleur, kunnen ze me niks maken’). Men maakt met tegenzin overuren, en enkel als daar een duidelijke beloning tegenover staat. De vroegere collega wordt in het beste geval iemand met wie men samen zeurt over ‘het systeem’, en in het slechtste geval een te duchten concurrent” (Verhaeghe, 2012, p. 166-167). Ook hier zien we een bevestiging bij Verhaeghe wat we al in het eerste hoofdstuk bezagen; op velerlei gebied.

Uiteindelijk vertrouwt niemand elkaar meer, iedereen wil het onderste uit de kan. Dit moet tegenwoordig worden geregeld via een contract *“(..) van arbeid tot huwelijk, van opvoeding tot psychotherapie”* (Verhaeghe, 2012, p. 168). *“Hoe ziek is een maatschappij wanneer ze de opvoeding van haar toekomstige burgers moet regelen via een contract?”* (Verhaeghe, 2012, p. 169).

In het eerder genoemde boek van Heilbroner noemt deze een mooi voorbeeld van een jaarmarkt in Frankrijk in 1305, alwaar uit blijkt dat ‘contracten’ daar verre van gebezigd werden. *“Maar in de tenten zien we iets zonderlings: de boeken van deze zakenlieden liggen open op tafel, het zijn niet meer notitieboekjes, waarin de transacties worden aangetekend. Ergens lezen wij: ‘Sinds Pinksteren is een man tien gulden schuldig. Zijn naam ben ik vergeten’”* (Heilbroner, 1986, p.12).

“Solidariteit wordt een kostbare luxe en moet het veld ruimen voor tijdelijke coalities, steeds met als voornaamste zorg dat men er meer winst uit haalt dan de anderen. Een logisch gevolg is dat diepgaande sociale banden met collega’s nagenoeg uitgesloten zijn, net zoals een emotionele betrokkenheid bij het bedrijf of de organisatie dat is” (Verhaeghe, 2012, p. 173). We worden geïnfantiliseerd; kinderlijke woedeaanvallen, jaloers zijn vanwege kleine onzinnigheden, leugentjes om bestwil, bedrog,

leedvermaak, kinderachtige wraakgevoelens; het is allemaal aan de orde van de dag in organisaties. Als je iemand gaat behandelen als een kind gaat hij zich ook gedragen als een kind (Verhaeghe, 2012).

Het wordt zelfs nog erger. “(..) ‘Who needs me?’ voor een groeiende groep medemensen luidt het antwoord: niemand” (Verhaeghe, 2012, p. 174). Als je het kan maken met voldoende inzet, zal vernedering, schaamte en schuld groeien (Verhaeghe, 2012). Het laat je geloven dat je je eigen falen had kunnen voorkomen. “De waarheid is eenvoudiger: YOU don’t really matter” (Verhaeghe, 2012, p. 174).

Hier komt de conclusie van het eerste hoofdstuk duidelijk naar voren. ‘The people are missing’, we moeten de soevereiniteit van het volk terug herstellen.

Een tweetal lange citaten van Verhaeghe die zijn boek mooi weergeven :

“De vrijheid die wij in het Westen ervaren, is samen met het idee van de maakbare mens de belangrijkste leugen van vandaag. De socioloog Zygmunt Bauman vatte de paradox van onze tijd mooi samen in de volgende uitspraak: ‘Nooit waren we zo vrij. Nooit hebben we ons zo machteloos gevoeld.’ In vergelijking met vroeger zijn wij vrij, in die zin dat we op religie onze gal kunnen spuwen (wel oppassen met de islam en het Jodendom), dat we op seksueel vlak zo ongeveer alles moeten uitproberen wat vroeger verboden was, en dat we om het even welke politieke stroming mogen aanhangen. We mogen dat allemaal doen omdat die zaken geen enkel belang meer hebben – een dergelijke vrijheid berust op onverschilligheid. Daartegenover staat dat we in de alledaagse praktijk voortdurend botsen op een regelneverij die Kafka doet verbleken, van het zoutgehalte in het brood, tot een vergunning voor het houden van kippen” (Verhaeghe, 2012, p. 175-176).

“De nieuwe norm heet efficiëntie, het doel is materiële winst en de daarbij horende deugd heet hebzucht. In het licht van deze redenering is er geen ethisch verschil tussen bankiers die mensen heel bewust malafide beleggingen aansmeerden en zichzelf exorbitante bonussen toekenden; Britse bankiers die vervalste onkostennota’s indienden in 2009, met als verdediging dat het niet tegen de regels was; en de jongeren die Londense winkalgalerijen plunderden met als slogan ‘if you can’t make it, take it’. Bovendien zijn dit slechts uitvergrotingen van wat wijzelf in ons dagelijks leven op kleinere schaal doen” (Verhaeghe, 2012, p. 177).

Wij hebben twee kanten en gedragspatronen. Aan de ene kant het egoïsme, gericht op verdeel en heers, de andere altruïstisch gericht op geef en krijg (Verhaeghe, 2012). De omgeving bepaalt welke richting de overhand krijgt, en vandaag de dag is dat de egoïstische kant (Verhaeghe, 2012).

Daarbij zegt hij dat *“machteloosheid en hulpeloosheid behoren tot de meest ziekmakende emoties”* (Verhaeghe, 2012, p. 193). Hij gebruikt hierbij een belangrijk onderzoek van Wilkinson en Pickett. *“Hoe groter de ongelijkheid in een land of zelfs regio, hoe meer mentale stoornissen, tienerzwangerschappen, kindersterfte, agressie, zowel in de huiskamer als op straat, hoe meer criminaliteit, hoe meer drugs- en medicijngebruik. En hoe meer ongelijkheid, hoe slechter de lichamelijke gezondheid, hoe lager de onderwijsresultaten, de sociale mobiliteit; hoe minder gevoelens van veiligheid en geluk.”* (Verhaeghe, 2012, p. 194).

Hij komt hier ook weer terug op zijn idee dat als succes het criterium voor normaal en goed is, falen het symptoom van de gestoorde wordt (Verhaeghe, 2012). De lijn ertussenin is flinterdun. Enerzijds ligt er in onze maatschappij een grote nadruk op genieten, maar de grens naar bijvoorbeeld sex- of koopverslaafd zijn is dun. We moeten onszelf managen en continu ontwikkelen, maar de grens naar narcisme is ook hier weer flinterdun (Verhaeghe, 2012). Met allerlei gevolgen van dien: *“De combinatie tussen een doorgedreven competitief individualisme en het vervangen van een vroegere beheersingsethiek door een verplicht en grenzeloos genieten is dodelijk voor duurzame relaties”* (Verhaeghe, 2012, p. 202).

We moeten ons verantwoorden tegenover een macht die er niet meer is, die niet meer te lokaliseren valt, en geen morele autoriteit uitoefent (Verhaeghe, 2012). Het is te zien in callcenters, we worden continu doorverbonden, maar nooit naar iemand die ons echt antwoord kan geven; het centrum van de macht. Met weer als gevolg dat iedereen elkaar wantrouwt, wat weer opgevolgd wordt door continue controles, metingen, regelgeving en contracten (Verhaeghe, 2012). *“De macht is niet meer aan te wijzen, wat op zijn beurt verzet zeer moeilijk maakt”* (Verhaeghe, 2012, p. 210), daarbij weer verwijzend naar de ideale gevangenis van Jeremy Bentham. In dit panopticum kan vanuit de wachttorens de bewaarder alle gevangenen zien, en de gevangene de bewaker niet. Tegenwoordig is het panopticum zelfs leeg, er is altijd de illusie van de bewaker, en dat is genoeg. Hier zien we het hybride netwerk terug waar we hoofdstuk één mee concludeerden, waar niet tegen in verzet gegaan kan worden.

Hier komen we bij een belangrijk, concluderend stuk van zijn betoog. *“Elke maatschappij, zonder uitzondering, is ziekmakend, net zoals elke maatschappij ook gezondmakend is”* (Verhaeghe, 2012, p.

211). We doen in een maatschappij altijd aan uitsluiting; de normalen en de abnormalen. Afhankelijk van het denkkader labelen we; *“binnen een religieus denkkader (wie afwijkt is een te bekeren zondaar, een ketter, een heks), binnen een medisch (wie afwijkt is een te behandelen patiënt) of een economisch (wie afwijkt is een profiteur)”* (Verhaeghe, 2012, p. 211-212).

Het gaat er derhalve om inzicht te krijgen in hoe we onze afwijkingen definiëren, en wat de consequenties daarvan zijn; en daarmee bovenal in hoeverre dat *“(..) een bedenkelijk ethisch niveau heeft, waardoor een maatschappij in gaat tegen haar eigen fundamenten”* (Verhaeghe, 2012, p. 212).

Hierbij komen we aan bij het einde van het derde deel van het betoog van Verhaeghe. Hierin toonde hij aan dat de neoliberale samenleving de fundamenten van de maatschappij onderuit haalt, en daarmee haar doel voorbij schiet, en slechts voornamelijk ziekmakend is.

2.4 Oplossingen

In het laatste deel van zijn betoog doet Verhaeghe een aantal voorstellen voor verandering. *“Die nieuwe arbeidsorganisatie kan het best gebaseerd zijn op een meritocratisch systeem, waarin kwalitatieve evaluaties centraal staan en waarbij de beloning niet alleen maar financieel is. Hetzelfde zal op grotere schaal moeten gelden voor de nieuwe economie, waarbij men zo snel mogelijk het idee van kwantitatieve groei moet verlaten voor kwalitatieve duurzaamheid”* (Verhaeghe, 2012, p. 215).

Hij wil dus geen pleidooi houden voor slechts een gerichtheid op gelijkheid en solidariteit. *“Een goed functionerende maatschappij functioneert goed op grond van een evenwicht tussen gelijkheid en verschil, gemeenschap en individualiteit”* (Verhaeghe, 2012, p. 216). Noodzakelijk hiervoor is autoriteit, en dan een autoriteit die zichtbaar is en niet zoek. Hij bepleit hier de leider zoals die in hoofdstuk 2 aan bod kwam: *“De meest voortreffelijke mens is diegene met de grootste (zelf) kennis, en hij is bijgevolg het meest geschikt om leiding te geven”* (Verhaeghe, 2012, p. 48).

Hij vraagt zich bovendien af *“wat maakt arbeid efficiënt en wat maakt mensen gelukkig op en in hun werk?”* (Verhaeghe, 2012, p. 218). Allereerst respect en waardering. *“Financiële stimuli verhogen de motivatie enkel bij banen waarin men niet hoeft na te denken”* (Verhaeghe, 2012, p. 219). Hij geeft drie kernwoorden voor intrinsieke motivatie van medewerkers: autonomie, meesterschap en doel (Verhaeghe, 2012). Dus niet enkel verantwoordelijkheid hebben, maar ook macht (Verhaeghe, 2012). *“Daartegenover staat dat elk onderzoek de positieve effecten bevestigt van een werkomgeving die*

autonomie en zeggenschap stimuleert, en die mensen het gevoel geeft dat zij samenwerken voor een hoger doel. De productie en efficiëntie stijgen, samen met de tevredenheid op het werk en de loyaliteit aan en identificatie met het bedrijf. Ziekteverzuim daalt pijlsnel en volwassen werknemers gedragen zich inderdaad als volwassenen” (Verhaeghe, 2012, p. 221).

Verhaeghe zegt nogmaals dat de huidige realiteit het gevolg is van een bepaalde economische en maatschappelijke organisatie. *“Mensen gaan voor geld omdat het systeem dit zo organiseert”* (Verhaeghe, 2012, p. 221). Dit hoeft niet altijd zo te gaan; neem Microsoft, die heel veel geld investeerde in de uitbouw van een digitale encyclopedie. In 2008 werd het project stilgelegd omdat het geen succes werd. Ondertussen had een handjevol vrijwilligers Wikipedia opgestart. Een ander voorbeeld is de geestelijke gezondheidszorg waarin hij werkt. Ook deze is *“de laatste jaren ten prooi gevallen aan topdown-overmanagement”* (Verhaeghe, 2012, p. 222). Met alle gevolgen van dien. In 2009 ontstaat uit frustratie van de hulpverleners een initiatief dat gratis en anoniem eerstelijns hulpverlening aanbiedt aan jongeren (Verhaeghe, 2012). Geen protocollen, geen registratie, geen management, *“met slechts één doel: ervoor zorgen dat de hulpverleners hun werk kunnen doen”* (Verhaeghe, 2012, p. 222-223). Alle therapeuten werken gratis, en het aanbod groeit (Verhaeghe, 2012). *“Hun werkwijze beantwoordt heel mooi aan alles wat motivatie bevordert: autonomie, zeggenschap en zelfsturing, collegiale sociale controle, een gemeenschappelijk doel”* (Verhaeghe, 2012, p. 223). Voor de therapeuten is dit de plek waar ze *“hun zuurstof komen halen”* (Verhaeghe, 2012, p. 223).

“We onderkennen echter het bestaan van een onoverbrugbare kloof tussen het mondiale soevereiniteitsstelsel enerzijds, en het verlangen naar democratie, de productie van het gemeenschappelijke en het rebelse gedrag waarin daaraan uiting wordt gegeven, anderzijds. (..) Zichtbaar is al dat er momenteel sprake is van een splitsing in de tijd tussen een heden dat al dood is en een toekomst die al leeft – de afgrond die daartussen gaapt neemt reusachtige afmetingen aan. Te zijner tijd zal een bepaalde gebeurtenis ons als een pijl de levende toekomst in schieten. Dat zal de werkelijke politieke liefdesdaad zijn (Hardt & Negri, 2004, p. 366)”.
“

Dit concludeerden Hardt en Negri aan het einde van hun boek 'De Menigte' (2004). Initiatieven zoals bovenstaanden, aangekaart door Verhaeghe zijn kleine pijlen die de levende toekomst inschieten waar Hardt en Negri over spreken.

Verder heeft hij het in zijn conclusie over de omgang met cijfers. *“(..) digitalisering, net als elke technische innovatie, voor een uitvergroting kan zorgen van bepaalde menselijke obsessies, in dit geval de behoefte aan controle en voorspelbaarheid.”* (Verhaeghe, 2012, p.224)

“God is dood, maar iedereen buigt voor de cijfers” (Verhaeghe, 2012, p.224).

Ook hier komt hij weer met een stortvloed aan voorbeelden hoe er gegoocheld wordt met cijfers. Hoe de cijfers tot stand komen is zeer bediscussieerbaar. *“De belangrijkste illusie bij al deze cijfers is dat zij pretenderen een correcte weergave van ‘de’ werkelijkheid te bieden. Bij het merendeel ervan is het veeleer het tegenovergestelde: zij creëren een bepaald beeld over de werkelijkheid, dit om te beantwoorden aan vooraf bestaande verwachtingen die steeds berusten op een min of meer verborgen ideologie”* (Verhaeghe, 2012, p. 226). Hij pleit voor kwalitatieve evaluaties. Deze laten het verantwoordelijkheidsgevoel stijgen, samen met het onderlinge vertrouwen (Verhaeghe, 2012).

En zo komen we langzaam bij de finale van zijn betoog. De roep om veranderingen in zijn boek, maar ook in de samenleving is groot. We zoeken overal schuld, maar Verhaeghe wijst ons erop dat we voornamelijk de schuld zoeken bij de ander, *“ikzelf ben alleen maar slachtoffer”* (Verhaeghe, 2012, p. 230). Wij zijn zelf het systeem waar we over klagen, zegt hij.

“Iedereen is vandaag de dag in de eerste plaats een consument die enkel naar het eigen profijt kijkt. Verontwaardiging over die manager of CEO die personeel ontslaat, over een bedrijf dat verhuist naar een lagelonenland, is nogal kortzichtig. De ontslagen doen zich voor omdat de aandeelhouders meer winst willen op de korte termijn – iedereen met aandelen is medeverantwoordelijk voor die beslissing. De verhuizing komt er omdat iedereen steeds meer en steeds goedkopere producten wil. (..) En wie kwaad wordt op al die Oost-Europese vrachtwagens die onze snelwegen onveilig maken, vergeet dat zij onze consumptiegoederen, gemaakt in landen waar de laagste lonen uitbetaald worden, het goedkoopst waren” (Verhaeghe, 2012, p. 231).

Anders stemmen zal het niet verhelpen, het is niet de ander die moet veranderen, we moeten het zelf doen (Verhaeghe, 2012). *“In plaats van alleen maar consument te zijn, moeten we weer burger worden. Niet alleen in het stemhokje, maar ook, en zelfs vooral, in de manier waarop we ons leven leiden”* (Verhaeghe, 2012, p.231).

Hij bepleit dat als *“steeds meer mensen het gevoel hebben dat er iets fundamenteel fout aan het lopen is”* (Verhaeghe, 2012, p. 238), er verandering in de lucht hangt. Deze verandering zal niet gebeuren op grond van rationele kennis, maar via het buikgevoel (Verhaeghe, 2012).

“De gedachte dat we niet alles kunnen controleren, dat we weinig of zelfs helemaal geen greep hebben op de essentiële zaken zoals leven, liefde en dood, is ondraaglijk geworden. Wat we daarbij uit het oog verliezen, is dat precies dit tekort de bron is van alle menselijke creativiteit en dat het de basis levert voor een hoger doel waar we samen met anderen naar streven” (Verhaeghe, 2012, p. 240). *Verandering moet daarbij aansluiting vinden, waarbij we de moed moeten hebben opnieuw gemeenschapswaarden naar voren te schuiven, waar ook het individu baat bij heeft”* (Verhaeghe, 2012, p. 237). Hier zien we de grond voor Verhaeghe’s passievolle betoog. Hij bezigt in ieder geval zelf wat hij betoogt, hij verwoordt zijn eigen buikgevoel, en dit boek lijkt zijn poging om verandering te bewerkstelligen.

In de laatste pagina’s geeft hij nogmaals de twee belangrijkste paradoxen van de neoliberale vrijemarktideologie weer. Ten eerste dat deze *“onvermijdelijk uitmondt in een overmaat aan inmenging”* (Verhaeghe, 2012, p. 242). Ten tweede dat het lijkt alsof het individu vrijer wordt, of zelfs volledig bevrijdt, maar degene *“wie daarin gelooft verwacht individualisering en eenzaamheid met autonomie en vrije keuze. In de verplichting om het te maken, om zoveel mogelijk te genieten, worden de postmoderne consumenten kopieën van elkaars exclusiviteit, zonder het voordeel van de onderlinge verbondenheid”* (Verhaeghe, 2012, p. 243).

En uiteindelijk eindigt hij in zijn laatste regels met de spagaat der mensheid, die we eerder al terugzagen bij Heilbroner, en het begin van zijn eigen betoog;

“(..) waarbij er opnieuw een politiek bestel moet komen dat de steeds moeilijke en noodzakelijke evenwichtsoefening uitvoert tussen gelijkheid en verschil, tussen groep en individu, tussen verplichte gelijkheid en vrije keuze. En dat maatschappelijk bestel zullen we in eerste instantie zelf moeten uitbouwen via keuzes die wijzelf maken” (Verhaeghe, 2012, p. 244).

Hoofdstuk 3 - Bevindingen

Tussen de contextuele analyse van hoofdstuk één in, en het boek van Verhaeghe zitten veel overeenkomsten. In dit hoofdstuk zal ik het beeld dat uit beide hoofdstukken naar voren komt combineren met het debat dat het heeft losgemaakt; en daarmee de sluier die over onze maatschappij ligt weergeven. In de eerste paragraaf zal ik dit doen door allereerst de kritiek die ik zelf, en die anderen op het boek van Verhaeghe hebben, weer te geven. Van daaruit belanden we in het debat rondom zijn boek. In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk zal ik deze sluier verder analyseren, en lacunes van het debat duiden, en daarmee een opmaat geven voor de bevindingen en filosofische reflectie.

3.1 Kritiek en debat

Verhaeghe heeft ontegenzeggelijk veel losgemaakt met zijn boek. Zoals ik al eerder vermeldde is zijn boek zeer veel besproken, en al in grote oplages gedrukt. *“Uit alle geledingen van de samenleving (..) krijgt hij verzoeken om lezingen te geven en de laatste jaren is hij zonder twijfel de meest geïnterviewde psychotherapeut uit de lage landen”* (Van Heste, 2012, p. 50).

In dit hoofdstuk zal ik doormiddel van recensies en artikelen die geschreven zijn over zijn boek, en het weergeven van het debat waar het boek onderdeel van is, een verder beeld geven van het boek. De kritiek en duiding van het boek valt grofweg in twee delen op te delen, zoals dit hoofdstuk ook zal doen. Allereerst zal ik ingaan op de toonzetting van zijn boek, en wat dit voor consequenties heeft. Daarnaast zal ik ingaan op de veelgehoorde kritiek dat het boek een wervelende conclusie mist. Of zoals men op Filosofie.nl zei in de beschouwing waarom het boek uiteindelijk wel genomineerd was, maar niet de Socratesbeker 2012 won; *“Met dit zwakke slotakkoord verspeelt het boek zijn kans op de Socratesprijs”* (Meijer, 2013).

“(..) Verhaeghe maakt momenteel in noord en zuid en van links tot rechts de tongen los met zijn bijtende kritiek op het huidige economische systeem” (Vanheste, 2012, p. 50). Zijn boek heeft tot heftige polemieken geleid, voornamelijk omdat Verhaeghe *“eerder [schrijft] als pamflettist dan als academicus en hij laat in zijn vertoog weinig schenen onbeschopt”* (Groot, 2012, p. 6).

Het is een *“(..) woedend boek”* (Groot, 2012, p. 6), *“zijn betoog is glashelder, welsprekend en meeslepend, en ook voor niet ingewijden uitstekend te volgen (..)”* (Wils, 2012, p. 2), en het wordt ook

wel een “(..) *moedig boek*” (Hoens, 2012, p. 550) genoemd. Ik kan het hier alleen maar mee eens zijn. Verhaeghe pakt je bij de keel met herkenbare voorbeelden, en goed te volgen denklijnen. Er zijn daar echter een aantal kanttekeningen daarbij te maken.

Ten eerste probeert Verhaeghe weliswaar zijn “*observaties niettemin zo wetenschappelijk mogelijk (..) te verantwoorden*” (Groot, 2012, p. 6), hij heeft toch een heel aantal argumenten waarbij hij niet inzichtelijk maakt doormiddel van verwijzingen hoe hij aan deze kennis komt. Hij gebruikt in het hele boek vrijwel geen verwijzingen. Dit spreekt enerzijds een groter publiek aan, maar roept ook vragen op en geeft daarmee munitie aan de criticasters.

Ik zal een aantal voorbeelden geven van argumenten waarbij bij mij in ieder geval de vraag rees, ‘hoe weet hij dat?’, en ‘waar heeft hij dat vandaan?’. Bovendien zijn deze argumenten ook een voorbeeld van zijn algemene toonzetting, welke expliciet en sterk aangezet is.

- “*De katholieke kerk mocht dan wel haar zeven deugden prediken, in de praktijk beleden de prelaten vooral de zeven hoofdzonden – op geld beluste, drinkende en wellustige monniken zijn er legio in elke middeleeuwse satire*” (Verhaeghe, 2012, p. 52).
- “*Principles of geology van de schotse geoloog Charles Lyell zat in de handbagage van Darwin tijdens zijn reis met de Beagle*” (Verhaeghe, 2012, p. 62).
- “*Artsen in mijn vriendenkring vertellen mij dat doping in het amateursmilieu schering en inslag is*” (Verhaeghe, 2012, p. 239).

“*Hoe overtuigend zijn voorbeelden ook mogen zijn, juist door dit soort zinnnetjes krijg je af en toe het gevoel dat hij de zaken al te dramatisch voorstelt*” (Vanheste, 2012, p. 56). En daarmee wordt een spijker op zijn kop geslagen. Verhaeghe ondergraaft zijn eigen doelstelling van het aanspreken van mensen hierdoor. Iemand die niet wil “*(..) terugdeinzen voor duidelijke ethische stellingnames*” (Verhaeghe, 2012, p. 12), moet in ieder geval zorgen in zijn bewijsvoering en betoog van onbeschreven blazen te zijn, en daarmee niet twijfel te voeden of het nu wel waar is wat hij zegt. Dit is zonde omdat de problematiek die hij aankaart zo waardevol is. Erkende tegenstanders van Verhaeghe zoals Gerry van der List krijgen dan een hamer om mee te slaan; “*De Westerling is eenzamer en ongelukkiger dan ooit, beweert Verhaeghe, zonder veel bewijsvoering*” (Van der List, 2012, p. 28).

Aan de andere kant is dit misschien ook wel het *“lot van maatschappijkritische boeken, juist omdat maatschappijkritiek zo omvattend is en je steeds wel iets vindt dat niet klopt”* (Tirez, 2012, p. 2). En het boek is uiteindelijk met *“dergelijke uitdagende stellingnames vooral een boek dat uitnodigt tot nadenken en discussie (..)”* (Hovius, 2012, p. 1).

Door zijn toonzetting is het ook voor *“(..) niet-ingewijden uitstekend te volgen”* (Wils, 2012, p. 2). Wat in ieder geval de mogelijkheden voorwaarde schept om veelgelezen te worden en mensen aan te spreken. In zijn boek *‘Tussen hysterie en vrouw’* (1987), welke in wetenschappelijke kring goed ontvangen werd en *“Door de spraakmakende Sloveense filosoof Slavoj Zizek geroemd als “een must voor iedereen die de hedendaagse psychoanalyse wil begrijpen””* (Vanheste, 2012, p. 51), is al iets van zijn passie voor een vrijere schrijfstijl te zien (Vanheste, 2012). Hierin *“serveert hij (..) het werk van een vakbroeder af: “Het artikel werd opgesmukt met Lacaniaanse referenties zoals een heropgewarmde kerstkalkoen op tweede nieuwjaarsdag opgediend wordt met de saus van Oudejaarsavond””* (Vanheste, 2012, p. 51).

Hij krijgt onder andere van Sociologe Christine Brinkgreve bijval, die zegt *“Al ben ik zelf sociologisch opgevoed met distantie als beroepskeurmerk, toch ga ik steeds meer voelen voor de vragen die voortkomen uit verontrusting, en voor manieren van schrijven die de betrokkenheid met mensen en hun problemen weten vast te houden – met behoud van de niet vooringenomen en professioneel geschoolde blik. Verhaeghe verstaat die kunst, (..)”* (Brinkgreve, 2012, p. 451).

Of Verhaeghe echt die kunst verstaat waag ik te bediscussiëren. Want al zijn *“De vele voorbeelden (..) pijnlijk herkenbaar”* (Vanheste, 2012, p. 56). Hij slaat toch ook zoals eerder in dit hoofdstuk aan bod kwam, regelmatig de plank mis in het behoud van de wetenschappelijkheid en de professioneel geschoolde blik. *“Nuancering is niet het sterkste punt in het bevlogen betoog van Paul Verhaeghe”* (Buekens, 2012, p. 1).

Maargoed, daarentegen is het vooral ook een moedig boek, juist doordat Verhaeghe *“(..) de veilige grenzen van zijn academische en klinische expertise verlaat voor een cultuurfilosofische en ideologiekritische reflectie”* (Hoens, 2012, p. 550).

Dit soort kritische stellingnames hebben zoals gezien zo zijn voordelen en zijn nadelen. Een ander nadeel dat hieruit voortvloeit is dat het boek vol zit, *“te vol. Verhaeghe wil soms te veel vertellen en daarbij verliest de psychoanalyticus het meer dan eens van de socioloog”* (Roox, 2012, p. 6). En door de

bijbehorende toonzetting “(..) kun je je afvragen of hij de slinger niet een te harde tik heeft gegeven en het retorische geweld bij vlagen niet afbreuk doet aan het grote belang van zijn inzichten (..)” (Vanheste, 2012, p. 57). Hiermee komen we uit bij de vraag die het doel is van zijn boek, en of hij op deze manier in zijn opzet is geslaagd.

Concluderend is de keuze voor de toonzetting van zijn boek, met wat kanttekeningen daar, prima. Zijn stijlkeus is prima voor het aanspreken van een groot publiek, het daarbij op gang brengen van een discussie en daarmee te proberen verandering te bewerkstelligen op het gebied van 'de keuzes die we zelf maken'.

Probleem daarbij is wel dat het lijkt alsof Verhaeghe deze keus niet helemaal consequent doorvoert. Aan het einde van zijn betoog komt Verhaeghe namelijk niet verder dan “*een oproep tot herstel van humane waarden en sociale deugden*” (Groot, 2012, p.6).

“*Dat Verhaeghe de beweging van zichzelf buiten zichzelf te vinden vooral normatief en axiologisch duidt, moet wellicht met de expliciet vermelde ethische inzet van het essay worden verbonden*” (Hoens, 2012, p. 548). Probleem daarbij is dat de lezer daarmee “*haarscherp op het probleem [wijst] maar gaat slechts door op een deel van de oplossing*” (Vanderbeeken, 2012, p. 5).

“*De keuze om als psycholoog en niet als politicoloog of politiek filosoof op de voorgrond te treden, is tegelijk de kracht en mijns inziens ook het grootste tekort van het boek*” (Vanderbeeken, 2012, p. 5). Zijn boek gaat namelijk ook over de roep om een andere overheid, om op een andere manier organiseren, misschien zelfs om een ander economisch systeem; maar in de oplossing blijft hij steken bij “*dat maatschappelijk bestel [dat] zullen we in eerste instantie zelf moeten uitbouwen via keuzes die wijzelf maken*” (Verhaeghe, 2012, p. 244).

Verhaeghe zei in zijn boek niet bang te zijn bepaalde ethische stellingnames te doen, maar treedt niet politiek gezien op de voorgrond. Hij lijkt daarmee op twee benen te hinken in de conclusie. Op het moment dat hij kiest voor een bepaalde toonzetting, met al zijn valkuilen en tegenwerpingen, moet hij dat ook consequent doorvoeren. Nu bemerken we dat in het einde van zijn betoog hij zijn politieke stellingname mist, hij houdt zich bij een kant van het verhaal, de mens zelf, en mist daarbij een heel ethisch debat over de inrichting van de samenleving welke hij toch oprakelt. Bijvoorbeeld als hij zegt dat; “*Een goed functionerende maatschappij functioneert goed op grond van een evenwicht tussen*

gelijkheid en verschil, gemeenschap en individualiteit” (Verhaeghe, 2012, p. 216). Noodzakelijk hiervoor is autoriteit, en dan een autoriteit die zichtbaar is en niet zoek (Verhaeghe, 2012). Hoe dit dan invulling moet krijgen in de maatschappij geeft hij geen aanzet toe, het blijft bij een verzuchtend inzicht.

Als wij dan zelf deze maatschappij verder uit moeten bouwen met keuzes die we zelf moeten maken, zoals Verhaeghe betoogt, als we weer burgers moeten worden blijft toch de vraag ‘hoe dan?’. Zijn boek leest als een concert van een fenomenaal musicus, die in de finale terughoudend is en daarmee bewerkstelligt dat ik weliswaar onder de indruk, maar niet *'begeistert'* de concertzaal verlaat in de vaste overtuiging het leven beter te begrijpen en anders aan te gaan pakken; een gemiste kans.

De vraag die daarbij in het debat over zijn boek naar voren komt is of hij niet een belangrijke overlap met het neoconservatisme mist. Als hij zegt dat autoriteit en vertrouwen afwezig zijn, roept hij dan eigenlijk niet om een terugkeer van tradities?

“(..) ook zijn analyses 'creëren' wat hij als 'normaal' en 'afwijkend' zal opvatten. De conservatieve stem in hem besluit daarentegen terecht dat de huidige ontwikkelingen in de maatschappij 'ingaan tegen haar eigen fundamenten'. In feite gaat het om een ethisch debat over fundamentele keuzes dat dringend gevoerd moet worden” (Buekens, 2012, p. 1).

Zoals Dirk van Duppen aankaart in zijn recensie via een quote van Jose Saramago: *“Als de omstandigheden zo bepalend zijn voor de mens, laat ons dan die omstandigheden meer menselijk maken”* (Van Duppen, 2012, p. 6). Was het Verhaeghe immers niet die zei in het begin van zijn boek dat wie wij worden afhangt van onze omgeving? Als deze omgeving ons zoveel problemen bezorgt kan hij toch niet achterblijven bij in ieder geval een aanzet geven tot inrichting van een hernieuwde maatschappij? De wervelwind waarmee het boek opstartte en ons meesleurde verwordt door het uitblijven van duidelijke stellingname in deze tot slechts een zware storm.

Deze toonzetting van zijn boek, en het missen van een wervelende conclusie en politieke stellingname zijn twee van meest gehoorde kritieken op zijn boek. In het debat rondom zijn boek speelt ook nog een eerdere polemiek rondom zijn vakgroep aan de Universiteit van Gent. Eind 2011 is deze aangevallen in *'De standaard'*. Hen werd verweten niet wetenschappelijk genoeg te zijn.⁴ Nu ben ik met betrekking tot

---

⁴ Zie ondermeer: <http://stijnvanheule.psychoanalysis.be/2011/12/20/psychoanalyse-op-peeters-pichal/> voor een radio-interview met een van de 'aanvallers' op de Vlaamse Radio 1 (Geraadpleegd april 2013).

polemieken van hetzelfde soort als Michel Foucault die zei: *“the person he confronts is not a partner in search for the truth but an adversary, an enemy who is wrong (..)”* (Foucault, 1998, p.2). Hij vroeg zich af of er ooit iets nieuws is voortgekomen uit polemieken (Foucault, 1984), en ook deze polemieken liet weer de beperktheid van deze methode zien. Het is in mijn ogen slechts interessant als achtergrond om te bezien dat Verhaeghe deze keer zijn betoog minder baseert op denkers uit de psychoanalyse, die voornamelijk werden aangevallen, maar op andere denkers.

“Verhaeghe heeft de opzet van zijn boek verstandig opgebouwd. Heel wat critici die in onvrede zijn met de snijdende, linkse maatschappijkritiek van bijvoorbeeld filosofen als Slavoj Žižek of Alain Badiou, proberen die kritiek af te wimpelen door er op te wijzen dat die zich beroept op de psychoanalyse van Freud en Lacan. Dat denkkader veegt men vervolgens maar al te graag als pseudowetenschap van tafel. Verhaeghe onderbouwt zijn betoog daarom op het onderzoek van de Britse gezondheids socioloog Richard Wilkings en de intussen wereldbepaalde evolutionaire bioloog Frans de Waal” (Vanderbeeken, 2012, p. 3).

Deze critici kunnen nu dus niet uit *“hetzelfde vaatje tappen en zullen het debat inhoudelijk moeten aangaan”* (Vanderbeeken, 2012, p. 3).

Iemand die dit toch geprobeerd heeft is Gerry van der List. Deze schrijver, columnist en liberaal schreef het boek van Verhaeghe in zijn column in Elsevier finaal onderuit. Hij zegt: *“Over het slechtste boek van het jaar hoef ik niet lang te twijfelen: Identiteit van Paul Verhaeghe, een duidelijk voorbeeld van wat met een ouderwetse uitdrukking verderfelijke lectuur kan worden genoemd”* (Van der List, 2012, p. 28).

Deze probeert ook het slaghout van de wetenschappelijke zo onder druk staande psychoanalyse op te pakken: *“(..) die in de slechtste traditie van de Freudiaanse psychoanalyse maatschappijkritiek baseert op speculatieve beschouwingen over de menselijke geest”* (Van der List, 2012, p. 28).

Ook van der List ziet dat Verhaeghe in zijn conclusie tekort schiet: *“En wat is het alternatief voor het amorele neoliberale stelsel dat de burger tot treurnis en machteloosheid veroordeelt? Hier stukt de woedende woordenstroom van Verhaeghe enigszins. Hij komt niet veel verder dan een pleidooi voor het inruilen van rationele kennis voor 'affectief beladen waarden', voor een 'buikgevoel' (..)”* (Van der List, 2012, p. 28).

In zijn column laat van der List echter zien op sommige essentiële punten het boek van Verhaeghe niet begrepen te hebben.

“Wat dat verfoeide neoliberalisme precies inhoudt, blijft onduidelijk. De auteur is niet iemand van heldere definities. Dat hij de term neoliberalisme gebruikt in plaats van het vertrouwde 'liberalisme', zal wel komen doordat deze ideologische stroming een zeker aanzien heeft verworven, wat de bestrijding bemoeilijkt” (Van der List, 2012, p. 28).

Allereerst geeft Verhaeghe op pagina 116 een vrij duidelijke definitie van wat hij Neoliberalisme vindt. In hoofdstuk 1 is al ter sprake gekomen wat Neoliberalisme is, en dat het verschilt van Liberalisme. Of zoals Ger Groot het in het Nrc zei; *“Het is dan ook geen geringe opdracht het verval te keren waarin het ooit zo bevrijdende liberalisme is ontaard. 'Neoliberaal zijn we intussen allemaal,' verklaarde Verhaeghe in een interview. Inderdaad: wie vaststelt dat de mens niet in de eerste plaats een individu is, wordt in elke politieke omgeving vandaag de dag glazig aangekeken. Er is een boek als identiteit voor nodig om te begrijpen waarom die glazigheid ons zo diep zou moeten verontrusten”* (Groot, 2012, p. 6).

“Of functioneringsgesprekken, waarin medewerkers worden gewezen op tekortkomingen, met groot psychisch leed als gevolg” (Van der List, 2012, p. 28). Ook hier laat van der List zien Verhaeghe niet goed begrepen te hebben. Verhaeghe is niet tegen functioneringsgesprekken, en zegt ook niet dat deze groot psychisch leed tot gevolg hebben. Hij bepleit wel kwalitatieve evaluaties, en wil niet *“de dwingende noodzaak aan functioneringsgesprekken en constante evaluaties, dit alles geleid door de onzichtbare hand vanuit een centraal management”* (Verhaeghe, 2012, p. 116). *“Die nieuwe arbeidsorganisatie kan het best gebaseerd zijn op een meritocratisch systeem, waarin kwalitatieve evaluaties centraal staan (...)”* (Verhaeghe, 2012, p. 215).

Derhalve laat Van de List met de kort door de bocht, en vooral het gebrek aan grondigheid van zijn column, zien de plank behoorlijk mis te slaan. *“We mogen toch niet vergeten dat het een nieuwe Olympische sport lijkt te zijn om een karikatuur te maken van linkse denkpijles, in de hoop dat men ze dan niet meer serieus hoeft te nemen”* (Vanderbeeken, 2012, p. 6).

Van der List concludeert dat *“(..) vanuit academische hoek weer eens pogingen [worden] ondernomen de tegencultuur van de jaren zestig en zeventig nieuw leven in te blazen. (...) Zulke theorieën rammelden aan alle kanten, maar ze legitimeerden het asociale escapisme van hordes blowende nietsnutten. Kapitalisme*

en liberalisme hebben veel moois gebracht, maar de bijval van intellectuelen, met hun wereldvreemde, romantische idealen, is helaas altijd zeer beperkt gebleven” (Van der List, 2012, p. 28).

Ondanks dat Van der List zijn theorieën en argumentatie rammelt aan alle kanten, laat hij ons toch, weliswaar overdreven uitvergroot, een debat zien. Verhaeghe zijn grootste criticasters hebben gelijk; hij drukt ons prachtig met de neus op de feiten van de problematiek, maar heeft geen oplossing. *“We moeten echter ook oog hebben voor de beperkingen van al deze inspanningen, die het systeem ongewijzigd laten. We moeten niet alleen het lijden van de patiënt verlichten, maar ook de ziekte te lijf gaan – In dit geval het systeem (..)” (Hardt & Negri, 2004, p. 308,).*

“Transparantie en democratie gaan hand in hand en daarom kunnen de weigering om een alternatief uit te werken en de postmodernistische neiging om idealen in een opake neveltoestand te houden juist als onderschatting van de behoeften van de lezer- een onderschatting van het democratische spel van de lectuur – en eigenlijk ook al onderschatting van de behoeften van het democratische wezen van de mens worden gezien”. (Suarez, p. 15).

Oftewel Verhaeghe ontmantelt het neoliberale systeem en ondermijnt de grote invloed die het heeft, edoch komt oppert maar in beperkte mate een nieuw systeem. Dit domineert de kritieken op Verhaeghe. In de volgende paragraaf zal ik kijken hoe deze lacune van Verhaeghe aangevuld kan worden door dit te verbinden aan het eerste hoofdstuk.

3.2 Het systeem; een systematische zondebok

“De Senator: Dit is een afgrond waarin men beter niet kan kijken.

De graaf: waarde vriend, het staat ons niet vrij om niet te kijken.”

(de Maistre, 2003, p.57)

Zowel in het eerste hoofdstuk, als in het boek van Verhaeghe is het neoliberalisme de gebeten hond. Of zoals Suarez het zegt: *“Men zegt dat de crisis een bewijs is voor het falen van het neoliberale model – een model dat in het Westen sinds de regeringen van Ronald Reagan en Margaret Thatcher de heersende vorm van kapitalisme is geworden. Het is moeilijk om het hier niet eens mee te zijn, maar ik ben bang dat de apostelen van het neoliberalisme en de vrije markteconomie zich hier weinig van zullen*

aantrekken” (Suarez, 2009, p. 20). Wat voor alternatieven zijn hier dan voor bedacht, welke zo kloppend zijn dat ze de aandacht wel moeten trekken; zodat we van het neoliberalisme bevrijd kunnen worden?

Suarez richt zich op “(..) *een democratisch gelegitimeerde wereldstaat, die in staat is om de groei van het kapitalisme te reguleren en te modelleren*” (Suarez, 2009, p. 18). Daarnaast tekenen er zich “*de jongste tien jaar twee stromingen af die kritiek op het neoliberalisme formuleren en wijzen op de nefaste gevolgen (..). Er zijn de neoconservatieven (..) en, anderzijds, diegenen die het neoliberalisme links voorbij willen steken, waartoe wellicht ook Verhaeghe behoort en waarvan de meest bekende woordvoerder ongetwijfeld de uberhacaniaan-hegeliaan Slavoj Zizek is*” (Buekens, 2012, p. 1).

Dit zagen we ook al in het eerste hoofdstuk terugkomen. In al deze beschouwingen over een nieuw systeem komen twee met elkaar vervlochten vragen op. Moet het systeem eigenlijk wel voorbij gestoken worden; oftewel is *dit* systeem het probleem? Is dit systeem de veroorzaker van alle samenlevingsproblematiek? Daarbij is het ook de vraag of een ander systeem niet een vergelijkbare problemen geeft. Zoals Verhaeghe zelf zegt: “*Elke maatschappij, zonder uitzondering, is ziekmakend, net zoals elke maatschappij ook gezondmakend is*” (Verhaeghe, 2012, p. 211).

Verhaeghe gaat in zijn boek ‘woedend’ het gevecht aan met het neoliberalisme. In kritieken op zijn betoog kwam naar voren of hij dit misschien meer vanuit neoconservatieve hoek moet doen, in plaats van vanuit linkse hoek. Hierbij focust men op zijn gevecht met het systeem en vanuit dit gezichtspunt gezien vraagt men zich terecht af waarom hij niet met een daadwerkelijk nieuw systeem komt. De vraag of de neoliberalistische uitwas van het kapitalisme alle maatschappijproblematiek terecht in de schoenen geschoven krijgt blijft toch nog staan.

De kritiek op het neoliberalisme is dan wel wijdverbreid en goed onderbouwd: “*Ik denk aan Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz en zijn nieuwste boek ‘The price of inequality’, Jeffrey Sachs en zijn boek ‘The price of civilization’ of de hoofdeconoom van de UNCTAD en voormalig Duits viceminister van financiën onder Schroder I, Heiner Flassbeck. Zijn UNCTAD jaarrapporten van 2010, 2011 en 2012 worden door Robert Wade, professor in de politieke economie aan de London School of Economics, beschouwd als de belangrijkste ‘Evidence Based’ kritiek op het neoliberalisme*” (van Duppen, 2012, p. 4-5) Toch blijven er vraagstekens bestaan of dit wel volledig de schuld van het dominante neoliberale systeem is. Of niet “*al een veel ouders uitwas is van het kapitalisme? Het was in 1846 dat Balzac deze zinnen optekende: “Vroeger betekende geld niet alles: voor de mensen golden toen hogere belangen en*

waarden, zoals een edelmoedige inborst, talent en je inzetten voor de gemeenschap. Maar tegenwoordig heeft de wet het geld verheven tot de standaard waar alles aan wordt afgemeten, en het bezit ervan bepaalt iemands bevoegdheid in de politiek” (Vanheste, 2012, p. 57).

Om dit te beconcluderen grijp ik terug op een sprekend voorbeeld van, de in deze scriptie al veelgebruikte, Heilbroner. Deze uitgesproken socialist, zegt 37 jaar na het uitkomen van zijn befaamde boek *‘De filosofen van het dagelijks brood’* (1953) in een artikel in de *‘New Yorker’*: *“Less than 75 years after it officially began, the contest between capitalism and socialism is over: capitalism has won... Capitalism organizes the material affairs of humankind more satisfactorily than socialism”* (Boaz, 2005, p.1).

Wat ik hiermee wil laten zien dat het debat der systemen een eindeloos debat is. Dit heeft ook weer twee redenen. De eerste is dat een systeem altijd achteraf gezien wordt, en ten tweede heeft ieder systeem zijn voor- en nadelen; ieder systeem sluit in en uit. Zoals Heilbroner concludeerde gaan economen er van uit dat ze *“de woelige wereld kon zien als een samenhangend geheel en de vele geluiden kon horen als een enkel akkoord”* (Heilbroner, 1986 p. 29).

Zoals Hundman ons liet zien werkt dit niet zo; dit soort ingewikkelde problematieken vallen niet te temmen, we ontkennen dan de weerbaarheid. Laat mij in deze scriptie dan ook een droom vernietigen, namelijk die dat er ooit een systeem zal ontstaan dat ons zal bevrijden. Hiermee is het dus ook onmogelijk dat er ooit een systeem komt dat we volledig de schuld in de schoenen kunnen schuiven. De samenleving en de veelheid aan geluiden daarin valt nooit volledig te horen, en al helemaal niet te horen als ‘één enkel akkoord’.

Verhaeghe kaart in zijn betoog terecht aan dat heden ten dage er een heel aantal problematieken zijn rondom de neoliberale samenleving die aangepakt moeten worden. In mijn ogen stelt hij daarbij, net als we in hoofdstuk één ook al concludeerden, dat het neoliberale systeem één kant van de weegschaal teveel verzwaart. Dit betekent niet automatisch dat dit systeem omver geworpen moet worden, want daarmee komt er weer een nieuw systeem dat ook ziekmakend is. We moeten de symptomen bestrijden en bekijken wat voor uitwerking dit op de ziekte heeft. We moeten de teveel verzwaarde kant van de weegschaal verlichten, in plaats van te verzanden in een debat der systemen.

Dat er nooit een systeem zal komen dat ons zal bevrijden betekent dus niet dat het wetenschappelijk en maatschappelijk debat over een verbetering van ons systeem niet gevoerd moet worden. Dit moet echter niet bestaan uit een debat der systemen, waarin het gaat om machtsaanspraak en ideologie, maar om een praktische verbetering van de uitwassen van de systematiek. Ik bepleit hierin bovendien geen polemieken, maar leerzame wrijving tussen verschillende denkbeelden.

Daarmee kan Verhaeghe ook weer niet verweten worden dat hij niet met een wervelende oplossing van een nieuw systeem komt, maar moet hij juist geprezen worden om het niet vervullen van ons verlangen hierin. Ons verlangen naar een oplossing is kinderlijk. Want *“Evenmin is het de taak van een boek als dit om antwoord te geven op de vraag: ‘Wat te doen?’”* (Hardt en Negri, 2004, p. 366)

Begrijp me niet verkeerd, de ontoereikendheid van systemen en organisaties betekent niet dat we niet meer moeten ordenen of de staat als ordenend geheel moeten afschaffen. We moeten ordenen, anders worden we gek; verzanden we in de veelheid, in de pluraliteit. *“De mens [is] nog lang niet zo ver is dat hij de staat af kan schaffen. Daarvoor moet de mens een niveau van moraliteit bereiken in vergelijking waarmee de meesten van ons primitievelingen zijn”* (Suarez, 2009, p. 17). Volgens Suarez zorgt de staat er zelfs voor *“dat de twee waarheidskernen van anarchisme en neoliberalisme behouden blijven, want autonomie gaat zowel over in eigendom als in altruïsme”* (Suarez, 2009, p. 18). Het houdt de weegschaal die al zo vaak aan de orde kwam in deze scriptie, in evenwicht; de weegschaal tussen ons kudde-instinct en ons egoïsme. En zoals Suarez ons laat zien zal het ons zelf nog niet lukken om dit te doen. Met het verdwijnen van de traditie uit de samenleving, met het verdwijnen van de disciplinerende door geweld, heeft de economie nu de zware taak om onze weegschaal te reguleren, en ons te helpen bij het vinden van ons eigen, en daarmee ons gezamenlijk evenwicht. Verhaeghe's boek kaart aan dat het hierin de plank op veel punten mislaat en daarmee dus zaagt aan de stoelpoten van de maatschappij.

We moeten dus de kant van de weegschaal die door het neoliberalisme teveel verzwaard wordt verder verlichten. Het neoliberalistische gedachtegoed ondermijnt de weegschaal omdat het systeem de egoïstische kant teveel benadrukt, en daarmee polemieken veroorzaakt; omdat automatisch de andere kant van de weegschaal zichzelf ook gaat versterken. Of er een ander systeem te bedenken is wat de weegschaal beter in evenwicht houdt wil ik me, zoals gezegd, niet aan wagen.

Want in het debat dat ontstaat moet mijns inziens gekeken worden hoe het systeem de weegschaal zo licht mogelijk kan maken. Hoe kan het systeem, en de ordening van de samenleving zo ingezet worden

dat wij meer naar voren komen, uit de schaduw treden, in plaats van dat het ons in een bepaald protocol drukt, een mal. Om daarmee ons bestaan te vergemakkelijken in plaats van te verzwaren. Slechts de droom dat er een systeem is dat de weegschaal weg gaat nemen is ongegrond. Dit geeft een gezamenlijke doelstelling; niet een machtsaanspraak op wie de weegschaal en de maatschappij domineert, en daarmee een machtsaanspraak op de waarheid zelfs; maar een gezamenlijke zoektocht naar verlichting. Ik ben benieuwd en hoopvol naar de verdere ontwikkeling van dit debat in de toekomst van de wetenschap.

Toch blijft er in deze zoektocht naar verlichting van ons bestaan en het debat daarover een grote valkuil op de loer liggen. In veel denken over een ander systeem, of aanpassing van het systeem, blijft de droom bestaan dat er een systeem komt wat ons gaat verlossen. Suarez zegt bijvoorbeeld dat *“deze hindernis (...) van tijdelijke aard [is]: de hulpstaat zal zich vroeg of laat toch ontwikkelen”* (Suarez, 2009, p. 26). Of Hardt en Negri die zeggen: *“(..)door een bijzondere gebeurtenis, een radicale opstandige eis, worden getransformeerd. Zichtbaar is al dat er momenteel sprake is van een splitsing in de tijd tussen een heden dat al dood is en een toekomst die al leeft – de afgrond die daartussen gaapt neemt reusachtige afmetingen aan. Te zijner tijd zal een bepaalde gebeurtenis ons als een pijl de levende toekomst in schieten. Dat zal de werkelijke politieke liefdesdaad zijn”* (Hardt & Negri, 2004, p. 366).

Omdat het systeem wordt aangekaart als probleem, wat ik ook doe door het benoemen van de sluier die over onze samenleving ligt, ligt het in de lijn der verwachting dat een nieuw systeem dan de oplossing is. Echter een nieuw systeem zal deze kloof, deze 'afgrond die daartussen gaapt', niet overbruggen; een nieuw systeem is dus niet de oplossing. Hierin valt ook een verschil tussen de denkers van hoofdstuk één te zien en Verhaeghe. Verhaeghe onderschrijft dat een nieuw systeem niet de oplossing zal zijn, de denkers in hoofdstuk één, alsmede zijn criticasters zijn daar wel naar op zoek. Het boek van Verhaeghe, en de denkers van hoofdstuk één komen wel overeen in het beide wel degelijk aanklaarten van een kloof, en daarmee moet er wel wat gebeuren. Want de pluraliteit in en van de kloof heeft ons nog steeds in een dodelijke wurggreep.

Terug zitten we nu op de M1 bij London. In ons driedelige pak rijden we weer onder het viaduct door waarop staat *'Why are you doing this to yourself every day'?* Onze hele zoektocht in deze scriptie nemen we mee; als een vrouwentas vol met spullen, waarin ze nooit direct lijken te kunnen vinden wat ze nodig hebben. We komen het 'buikgevoel' tegen wat Verhaeghe aanklaartte, en de 'affectief beladen waarden'

waarmee de maatschappij uiteindelijk de goede richting op zou gaan. Desillusie kruipt echter langzaam via ons buikgevoel omhoog. Wat hebben we aan denkbeelden als deze niet tot een verbetering leiden van ons dagelijks leven. Langzaam voortmodderend in de file doemt een volgend viaduct op, met ook hier weer graffiti op gespoten:

Van frustratie sla ik op het stuur. Het is niet genoeg.

De overbrugging van de kloof tussen het 'heden dat dood is' en een 'toekomst die leeft' zal niet door een politieke daad of een systeem overbrugd worden. En mocht dit wel zo lijken dan zal het een fata morgana zijn waarvan we al snel zullen bezien dat met dit nieuwe systeem het heden ook weer doodslaat en er weer een kloof overbrugd moet worden.

Wat er moet gebeuren is dat we een manier vinden om de, eerder via een citaat van Deleuze aangekaarte, vermiste mens weer te voorschijn te laten komen. Of zoals Suarez het zei dat de

---

⁵ van: <http://swick.co.uk/index.php/2009/06/10-examples-of-funny-graffiti/> (Geraadpleegd Juli 2013)

soevereiniteit van het volk terug hersteld wordt. Maar hoe kunnen deze abstracte denkbeelden er voor zorgen dat de volgende keer dat we op de M1 in London rijden, ik u lachend zal wijzen op de *'Why are you doing this to yourself every day'* graffiti, en zal zeggen: "Wat een onzin; omdat ik het wil natuurlijk!"

Want ja, 'geen ding lukt ooit als niet de overmoed zijn aandeel heeft' meldde Nietzsche ons al; zonder overmoed zal de kloof richting de levende toekomst niet overbrugd kunnen worden. Want ja; *"U wilt echt iets zeggen, maar uit angst wilt u niet het achterste van uw tong laten zien, want u beschikt niet over vastberadenheid, alleen over een laffe schaamteloosheid"* (Dostojevski, 2012, p. 57). En zo verworden we aan de dode kant van de kloof inderdaad onoverkomelijk tot, 'hordes blowende nietsnutten', of tot 'lemmings'.

Het gaat er om dat we geen verlichting meer zoeken in een systeem, iets buiten ons zelf. Het gaat er om dat we zoals Verhaeghe betoogt verlichting van ons leven zoeken in onszelf, dat we dit zelf uitbouwen door het terug verworden van burgers en geen consumenten. Verlichting niet bezien als in het makkelijker maken van het leven, genieten van het leven. Verlichting bezien als het vitaliseren van onszelf in de omgang met de weerbarstige werkelijkheid van het leven. Van onszelf en anderen. Het gaat er niet om dat we de sluier vervangen, het gaat erom dat we soms onder de sluier vandaan komen, en beseffen dat wij de sluier zijn.

Derhalve concluderend, terugkomend op het boek van Verhaeghe, en op zijn criticasters. Hij beschrijft enigmatisch en gedegen de problematieken in de huidige samenleving, met daarbij mogelijke oplossingen. Hij beschrijft echter niet een nieuw systeem, hij neemt niet politiek stelling, hij doet een oproep aan u en mij. Hierin blijft hij de plank raak slaan. Echter in de houding, in het weer terug naar voren treden van de burger wat hij terecht bepleit helpt hij ons te weinig. In het volgende hoofdstuk zal ik daarom, door enerzijds nog diepgaander in te gaan op het systeem, het anders bezien van de sluier waardoor zijn gewicht zal veranderen, via de theorieën van Gilles Deleuze en Felix Guattari en door anderzijds Friedrich Nietzsche aan te halen, die ons zal laten zien hoe in deze weerbarstigheid en pluraliteit onze goddelijke vitaliteit te vinden, trachten om Verhaeghe's conclusie te verrijken.

Intermezzo I

Een verrassende wending; een tweede methodologische verantwoording

Zoals u misschien bemerkt heeft is er iets veranderd in mijn toonzetting aan het einde van het afgelopen hoofdstuk. Bovendien heb ik een nieuw, onvoorzien hoofdstuk aangekondigd in dit onderzoek. In principe heb ik mijn onderzoeksvraag beantwoord. Echter de vraag hoe dit een daadwerkelijke verbetering van het leven van het individu kan opleveren is juist door de beantwoording van de onderzoeksvraag nog nijpender geworden. De zoektocht naar de sluier die over onze maatschappij ligt, het antwoord wat ik daarin heb gevonden, maakt het bijna onoverkomelijk om daarna een antwoord te geven op de vraag hoe dit het dagelijks leven van het individu kan verbeteren. In het volgende hoofdstuk zal ik laten zien waarom dit zo nijpend is. Hoe moeten we nu omgaan met de geschiedkundig bewezen incompetentie van machtsdragers binnen verschillende systemen? Hoe kunnen we nou daadwerkelijk de soevereiniteit van het volk herstellen; juist vanuit dit volk.

In het enthousiasme wat in mijn opkwam toen ik de sluier, zo goed en zo kwaad als dat ging, in kaart had gebracht, was de lacune dat het in kaart brengen juist niet de oplossing is. Het is niet dat het schrijven van een nieuwe kaart de oplossing gaat zijn. De oplossing is een verbeterde omgang met de kaart. De oplossing is het terugkeren van de mens.

Er zijn een drietal dingen die ik mijns inziens moet verantwoorden in dit intermezzo. Ten eerste waarom deze scriptie hier niet eindigt, wat ik hopelijk in bovenstaande alinea's heb duidelijk gemaakt. Ik wil niet, net zoals Verhaeghe wordt verweten, ons wijzen op een probleem, en daarmee een oplossing nog nijpender voelbaar nodig maken, maar deze niet exploreren. Het tweede deel van dit onderzoek gaat vraag hoe dit daadwerkelijk een verbetering van het leven van het individu kan bewerkstelligen verder exploreren.

In het boek *'Probleemstelling van een onderzoek'* (1986) van P.J.M. Verschuren begint hij met een quote:

“Columbus zwierf niet doelloos rond. Hij zeilde in westelijke richting op grond van een aannemelijke theorie” (Verschuren, 1986, p.17).

Ik ben in deze scriptie ook uit gegaan van een aannemelijke theorie, en ook ik ben in plaats van in het verwachte China (het idee dat de kennis van dit onderzoek al een verbetering zou zijn van het dagelijks

leven van het individu), ook in Amerika aangekomen. Alhier, ga ik niet met hangende pootjes terugkeren, om aldaar anderen aan te sporen om dit te onderzoeken. Ik neem de handschoen op en ga exploreren hoe in dit nieuwe land een antwoord gevonden kan worden op het verbeteren van het dagelijkse leven van het individu in omgang met de sluier

Ten tweede zal ik in dit beredeneren uiteraard gebruik maken van andere denkers en wetenschappers. Dit staat echter nog niet vast en kan ik daarom hier ook nog niet verantwoorden. Deze manier van explorerend onderzoeken is anders dan hoort bij een wetenschappelijk onderzoek, en presentatie hiervan. In het schrijven hiervan ga ik ook explorerend en zoekend te werk.

Ik heb me hierbij laten inspireren door de filosofie van Gilles Deleuze en Felix Guattari, zoals zij beschrijven in hun boekje *'Rizoom'* (2004). Hierin bepleiten zij een andere manier denken, non-hiërarchisch, nomadisch en creërend. Zij zeggen dat schrijven niet te maken heeft met *"betekenen (..) maar met landmeten en cartograferen, zelfs van gebieden die nog ontdekt moeten worden"* (Deleuze & Guattari, 2004, p. 23). Zij zeggen dat deze manier van creëren wel moet, *"(..) ook als de obstakels van de universitaire cultuur of de pseudowetenschappelijkheid te zwaar en te gewichtig blijven. Want je weet dat de wetenschap compleet zou doldraaien als zij aan haar zelf werd overgelaten"* (Deleuze & Guattari, 2004, p. 47). Ik ga in plaats van reproduceren, in het volgende deel van deze scriptie exploreren, en daarmee creëren. *"Zelfs en vooral in de theorie is ieder wankel en pragmatische opbouw meer waard dan het kopiëren van begrippen met hun inbreuken en momenten van vooruitgang die niets veranderen"* (Deleuze & Guattari, 2004, p. 47).

Ten derde ga ik daarbij net als Verhaeghe gebruik maken van taalgebruik om u aan te spreken. Explorerend taalgebruik, poëtisch bijna. Ik ga op zoek naar denkers zonder van te voren in te kaderen waarom en hoe. Juist dit hele inkaderen in een systeem is waar in de conclusie van deze scriptie van bleek dat deze juist zo beperkt. Juist door me hier niet aan te conformeren, niet vast te grijpen in een systeem, ga ik in woord en gebaar laten zien hoe mijn zoektocht daarin als zoektocht zelf al een voorbeeld is hoe om te gaan met de sluier. De sluier van wetenschappelijkheid en scriptie, en mijn omgang daarmee en daarin, vertoont in mijn ogen namelijk grote overeenkomsten met de sluier over de maatschappij en de omgang van het individu daarmee.

Wetenschappelijk gezien is hier genoeg op aan te merken en over te soebatten, maar dat zal ik hier nu verder niet doen. Achteraf zal ik in de discussie uitgebreid beschouwen of mijn poging tot creatie, het

proberen van iets nieuws, wetenschappelijk te verantwoorden valt. U bepaalt of het u heeft aangesproken. En mocht mijn poging wetenschappelijk falen, dan is ook dit een toevoeging aan de wetenschap. Het proberen van iets radicaal anders brengt ook nieuwe kennis te weeg, al is het ook mogelijk dat dit uit een dwaling ontstaan.

Ik werk in het volgende hoofdstuk als een stroom. De beantwoording van de problematiek is niet te vangen in een systeem omdat dit het probleem juist is. Het veranderen, het nuttig maken van de kennis, vereist een andere methode. Deze methode is u aan mijn hand meenemen in een zoektocht naar het nut, daarbij niet vastgrijpend aan wetenschappelijke handvaten, maar deze slechts gebruiken waar nodig.

Hoofdstuk 4 – Hoe dansen het enige antwoord bleek

“(..) als je lang in een afgrond kijkt, kijkt de afgrond ook bij jou naar binnen”

(Nietzsche, 1999, p81).

Laten we de door Hardt en Negri aangehaalde afgrond/kloof als voorbeeld vasthouden. Het systeem waarmee wij onze samenleving ordenen is, wordt en maakt star. Het claimt en temt de werkelijkheid; probeert deze te grijpen maar grijpt altijd mis. Daarmee slaat het dood. Hoe dit gebeurt hebben we in de vorige hoofdstukken uitgebreid aan bod laten komen. We moffelen daarmee de weerbarstige, ongemakkelijke werkelijkheid weg, en zetten daarmee onszelf ook buitenspel.

De overbrugging naar de levende overkant gaat niet lukken via vervangen van het systeem door een ander systeem. Hoe komt dit? Er is de al veelaangehaalde weegschaal der mensheid, waarin egoïsme en kudde-instinct om voorrang vechten; het systeem probeert deze te temmen, beheersen, en daarmee in goede banen te leiden. Door de ontoereikendheid van dit temmen, vanwege de onberekenbaarheid van de mens, komt er een kloof; het slaat de mens dood. Het is als het sprookje van de raaf en de prinses waarin de prinses, kort gezegd, een prachtige raaf zag vliegen buiten. Krachtig, waardig vloog deze in het rond. Zij liet hem vangen en in een kooi op haar torenkamer stoppen om er de hele dag naar te kunnen kijken; zo mooi vond ze hem! Na verloop van tijd verloor de raaf, u raadt het al, zijn glans. De prinses raakte er op uitgekeken, en ondanks dat de raaf daar in de kooi niet daadwerkelijk stierf was alles wat hem zo levendig maakte uit hem verdwenen. Hij bestond als het ware niet meer; de schoonheid waar de prinses zo van onder de indruk was geraakt, was *'missing'*.

En zo werkt het ook met het systeem wat over onze 'natuur probeert te heersen', en onze 'onberekenbare luimen probeert te temmen'.

“The People no longer exist, or not yet . . . the people are missing” (Hardt & Negri, 2001, p. 354).

3.1 Dood

In zijn boek *'De vrolijke wetenschap'* (2007) komt Friedrich Nietzsche met zijn fenomenale parabel van de dood van god. Hierin komt naar voren dat *“God is dood: maar zoals de menselijke aard nu eenmaal is, zullen er misschien nog millennia lang grotten bestaan waarin men zijn schaduw vertoont. - En wij - wij*

moeten ook nog zijn schaduw overwinnen!” (Nietzsche, 2007, p.67) Nietzsche was daarmee zijn tijd ver vooruit, en zowel in het verhaal als daarbuiten werd hij moeizaam begrepen. De consequentie van de dood van god is dat de mens zelf verantwoordelijk werd voor zijn voortbestaan. Die wetenschap is even ijzingwekkend als bevrijdend (Nietzsche, 2007), en die schaduw lijkt ook heden ten dage met de door mij aangekaarte sluier nog niet te zijn overwonnen.

Met de dood van god, die we ook zien terugkomen in het verdwijnen van tradities uit het eerste hoofdstuk, ligt de onverschilligheid op de loer. Als god ons de moraal niet meer bijbrengt moet dit uit onszelf komen. Dit vereist een bepaalde houding, en versterking, van de mens. Met zijn denkbeeld geeft Nietzsche ons een nieuwe optie; we kunnen zelf naar de overkant van de kloof, op weg naar een levende toekomst.

Zoals Kaulingfreks ons liet zien in het eerste hoofdstuk zijn organisaties *“de meeste geëigende wijze van reguleren, maar het ongeloof erin, of de kritiek erop, neemt toe”* (Kaulingfreks, 1999, p.28). Dit loopt als rode draad door deze scriptie. We *geloven* niet meer in een systeem, we zijn, in de woorden van Nietzsche, bevrijdt. De organisatie als maatgevend instituut is dood; of in ieder geval stervende; of staat in ieder geval ter discussie. Evenals het systeem wat over ons denkt te kunnen heersen; zoals Hardt en Negri ons lieten zien. Het heden is daarmee 'dood', maar hoe komen we dan in de levende toekomst?

Of zoals Nietzsche-kenner Joep Dohmen het verwoordt: *“Het tijdperk van instituties en traditie is voorbij. Nietzsche werpt de vraag op of het moderne individu tegen deze situatie is opgewassen”* (Dohmen, 2002, p. 251). Zijn wij in staat om naar de overkant van de kloof te klimmen, en zo ja, wat is daar voor nodig?

Nietzsche's spreekt van een grote vrijmaking. Hij bepleit een één worden met wie je bent. Niet laf, maar moedig. Niet lui maar dapper en vindingrijk (Dohmen, 2002; Nietzsche 2000). Echter het vorige hoofdstuk liet ons al zien dat deze grootse woorden en plurale veelkantigheid ook dichtslaat; doodslaat. Of zoals Dohmen het treffend zegt: *“Zulke gedachten leiden en verleiden hem steeds verder voort, steeds verder weg. De eenzaamheid omgeeft en omsingelt hem steeds dreigender, wurgender, zijn hart steeds dichter rijgend (..)”* (Dohmen, 2002, p. 253).

In zijn prachtige roman *'De held van onze tijd'* (1994) kaart ook Michail Lermontov een valkuil aan van deze woestijn van eenzaamheid waar de vrijmaking van de mens doorheen leidt; de oeverloosheid ervan.

"Er kwam een hele hoop van dit soort gedachten bij me op. Bij geen een ervan stond ik lang stil, ik houd er niet van bij abstracte denkbeelden te verwijlen, ze leiden nergens toe. Als kind was ik een dromer – mijn fantasie was onuitputtelijk en ik koesterde mijn hersenspinsels, de duistere evengoed als de regenboogkleurige. Maar het resultaat was vermoeidheid, als na een nachtelijk gevecht met een spookgestalte, en verder alleen een wazige, spijtige herinnering. Dit zinloze gevecht bluste mij, brak mijn wil, waardoor ik het werkelijke leven niet aankon, want in mijn hoofd had ik het al van a tot z doorleefd voordat ik eraan begon, het verveelde me en stuitte me tegen de borst, als geestloze na-aperij van een boek dat je allang kent" (Lermontov, 1994, p. 189).

In deze eenzaamheid echter, waarin men het gevecht met zichzelf aangaat; dit *stervende* bijna; is juist ook het levende te vinden. Van hieruit ontstaat een soort wil tot gezondheid. De zwaarte van dit proces drukt op de mens, en is datgene waar Nietzsche in zijn boek *'Aldus sprak Zarathoestra'* (2010) voor opkomt; het bevechten en overkomen van deze geest der zwaarte. Daarover later meer.

Hoe goed Nietzsche ook de noodzakelijkheid begreep van de vrijwording van de mens, en de moeilijke weg daar naartoe, ook hij twijfelde over de haalbaarheid en de uiteindelijke triomf: *"Van een werkelijk scheppen kan helemaal geen sprake zijn zolang men zich nog niet heeft ontdaan van het onvrije, van het leed en de zwaarte van de bevangenschap: zal ik me er ooit aan ontworstelen?"* (Nietzsche, 1874, p.1)

En is er uiteindelijk wel sprake van een triomf? Is het zo dat we met de vrijwording van de mens, de ontworsteling van de bijbehorende eenzaamheid, en het dan verworden tot dat wat we zijn, dat we daarmee aan de overkant van de kloof zijn; in het land der levende?

Nee, want zoals Nietzsche zegt is *"Het levende (..) slechts een bestaansvorm van het dode, een heel zeldzame wel te verstaan"* (Nietzsche, 2007, p. 120). Maar is dan, in hemelsnaam, de barre tocht in de kloof datgene waar het om gaat? Haalt Nietzsche hiermee ook nog eens onze onderhuidse droom van überhaupt bevrijdt te worden onderuit? Eerst hoopte we op een 'politieke liefdesdaad' die ons als een pijl naar de overkant zou schieten. Daarna was er de hoop dat we onszelf naar de overkant konden krijgen, alwaar het levende geluk op ons lag te wachten. Hier zien we weer de door Verhaeghe

aangehaalde christelijke moraal tevoorschijn komen. Deze beweert dat de mens in principe slecht is, en door hard werken, een utopische hemel kan bereiken. Na de vrijmaking, en de verblijving in de woestijn der eenzaamheid komt niet een oase waarin men lekker op zijn lauweren kan gaan rusten. De overkant van de kloof 'overkomt' ons, en de tocht in de kloof is dat waar het om gaat.

Nietzsche laat ons hier zien dat deze overkant ons overkomt; het gaat om de bevrijding. *“Wat is het zegel van verworven vrijheid? – zich niet langer voor zichzelf te schamen”* (Nietzsche, 2007, p. 160). Door traditie, en later door de tirannie van het systeem zijn wij onderdrukt. Zelfs het uitzicht naar de levende overkant van de kloof werd ons ontnomen. Onze hartstochten werden onderdrukt, en daarmee *“bezat [men] de hartstochten niet meer en had daar een lieflijk, oppervlakkig speels gedoe voor in de plaats (...)”* (Nietzsche, 2007, p. 72). Tegenwoordig komt er steeds meer *“(..) een welbehagen in alle grovere uitbarstingen en gebaren van de hartstocht (...)”* (Nietzsche, 2007, p. 72) echter *“er wordt (...) een zekere conventie in de hartstochtelijkheid verlangd,- vooral niet de hartstocht zelf. Desondanks zal men die op deze manier ten slotte bereiken, en onze nakomelingen zullen een echte wildheid bezitten en niet allen maar een wildheid en onbehouwenheid van vormen”* (Nietzsche, 2007, p. 72).

Het systeem wat onze identiteit vorm wil geven, in een mal probeert te stoppen, zoals Hardt en Negri lieten zien, onderdrukte de hartstocht. In een grovere uitbarsting hiervan proberen wij ons daar heden ten dage van te bevrijden. Alles wordt grover, onbehouwener, de roep om fatsoen keert terug; de neoconservatieven. Echter van hieruit zal uiteindelijk de echte wildheid bereikt worden. Deze echte wildheid zit in het zich niet meer voor zichzelf schamen, de zegel der verworven vrijheid; van waaruit de 'vermiste' mens dus weer terugkeert. Deze echte wildheid geeft een tweetal problemen, allebei gebaseerd op angst. Ten eerste roept dit een angstig gevoel op wat deze hele scriptie meespeelt, juist de *schaamte*, het slaat ons dood. De andere is het idee dat we, zodra deze 'echte wildheid' mag ontspruiten, kan losbarsten, de boel uit de hand zal lopen. Dat we verworden tot 'hordes blowende nietsnutten', dat zolang er geen systeem heerst over onze weegschaal, deze compleet door zal slaan. In de volgende paragraaf zal ik betogen dat dit niet zo is.

Ondertussen zitten we nog steeds in de auto op de M1, en de denkbeelden alhier worden steeds groter en groter; ik 'bevries', ben ik hier wel tegen opgewassen, ben ik hiertoe wel in staat? In de grootsheid van de bevrijding en zelf maatgevend worden is er onoverkomelijk ook de angst.

Uit angst hiervoor bevroren we weer; we maken onszelf dood uit angst. Wildheid laat ons de schaamte overwinnen, maar angst bevriest, sluit daarmee deze wildheid uit en laat ons juist schaamtevol en roerloos dood liggen; en nog veel erger, ons welbewust van ons eigen gebrek. Alsof we de weer vrijgelaten raaf zijn die terugkomt om weer plaats te nemen in de veilige kooi. De traditie, god, waarvan we zijn bevrijdt, het systeem waarvan we ons aan het bevrijden zijn, het is zo veel; de grootsheid beklemmt.

“In feite staat mij elke moraal tegen die zegt: ‘doe dit niet! Verzaak! Overwin uzelf!’- ik sta daarentegen positief tegenover elke moraal die mij ertoe aanzet iets te doen op en opnieuw te doen en er van ‘s morgens vroeg tot ‘s avonds laat van te dromen, nergens anders aan te denken dan: dit goed te doen, zo goed als alleen ik dat kan!” (Nietzsche, 2007, p.122)

En in de grootsheid van de gedachte zitten we daar roerloos voor ons uit te staren.

In de zwaarheid van deze taak kunnen Gilles Deleuze en Felix Guattari ons van dienst zijn. Hun boekje *‘Rizoom’* (2004), is een belangrijke uitwerking van de beklemmende veelheid geweest, en uiteindelijk bepleiten zij ook op een bepaalde manier hoe hier omgang mee te vinden. In de volgende paragraaf zal ik dit verder uitleggen. Daarna zullen we weer terugkeren bij Nietzsche, want ook hij heeft een uitkomst gevonden om omgang te vinden met deze grote taak.

3.2 Nomade

“Van Michel Tournier, over zijn met Deleuze gedeelde studententijd aan de Sorbonne in Parijs:

We hebben snel geleerd ontzag te hebben voor zijn gave om ons op heterdaad te betrappen bij het uitkramen van clichés, het praten van onzin, of ongedisciplineerd denken. Hij bezat het vermogen om te vertalen en te herschikken. (..) Het was allemaal van een wreedaardige nieuwheid, uiterst verontrustend, en fungeerde als aansporing voor onze zwakke geesten en onze laksheid”

(Romein, Schuilenberg & van Tuinen, 2009, p. 1)

Gilles Deleuze en Felix Guattari schreven het boekje *‘Rizoom’* (2004) eigenlijk als inleiding op hun hoofdwerk *‘Mille Plateaux’* (1980). Zij pleiten hierin voor een non-hyarchisch, onsystematisch, nomadisch denken.

Zij zeggen dat in de huidige tijd (voorbij de tradities, god, en het geloof in systemen) *“geloven in deze wereld, in dit leven, is misschien wel onze zwaarste taak geworden”* (Deleuze & Guattari, 2004, P.19).

Hierin bevestigen ze de zwaarheid van onze taak. In de veelheid en onderdrukking van het pluralisme. Of zoals Michel Foucault het zegt: *“The modernity does not ‘liberate man in his own being’; it compels him to face the task of producing himself”* (Foucault, 1984, p.6).

Foucault zegt dit in zijn artikel *'What is enlightenment (1984)*, waarin hij ook ageert tegen de polemiek zoals eerder in deze scriptie al naar voren kwam. Foucault is een belangrijke Franse denker uit de 20e eeuw, en zijn werk kenmerkt zich door de zijn zoektocht naar machtsstructuren. We moeten volgens Foucault verlicht worden van in de pas lopen, van de militaire discipline (Foucault, 1984). Dit verlichten gebeurt door het zelf creëren, niet representeren. Door weerstand te bieden aan de schaamte. *“We do not lack communication, on the contrary we have too much of it. We lack creation. We lack resistance to the present”* (Hardt & Negri, 2001, p. 393).

Een rizoom is niet hiërarchisch, niet betekenisdragend, heeft geen generaal, geen centraal organiserend geheugen. Het is vloeiend, het is een lijn en geen punt.

Het rizoom staat ‘tegenover’ het boomdenken, welke structureert, vastgrijpt en ordent. *“De hele logica van de boom is een logica van kopie en reproductie”* (Deleuze & Guattari, 2004, p. 33). Het rizoom is een kaart en geen kopie. *“De boom benadrukt en hiërarchiseert de kopieën, kopieën zijn net als bladeren aan de boom”* (Deleuze & Guattari, 2004, p. 33). De kaart is volledig gericht op experiment wat grip krijgt op de werkelijkheid (Deleuze & Guattari, 2004). *“De kaart reproduceert niet een in zichzelf gesloten onbewuste maar ze construeert het”* (Deleuze & Guattari, 2004, p. 33). De boom en het rizoom, de kopie en de kaart, verhouden zich niet tot elkaar als goed en kwaad! Je moet echter *“de kopie altijd weer op de kaart terugvoeren”* (Deleuze & Guattari, 2004, p. 33). De kopie slaat dood, probeert iets te pakken wat altijd in beweging is. De kaart brengt de veelheid in kaart zonder dat zij hem vastgrijpt. Geen reproductie maar creatie.

“We moeten niet meer in bomen, in wortels of in haarwortels geloven, we hebben er genoeg onder geleden. (..) Alleen onderaardse stengels en luchtwortels, wildgroei en rizoom zijn mooi, zijn politiek en worden verliefd op elkaar” (Deleuze & Guattari, 2004, p. 37).

Het haalt ook de schoonheid van het falen weg. De schoonheid van het proberen, de boom. Succes wordt het credo, zoals wij met Verhaeghe concludeerden. Dit tweede gedeelte van deze scriptie kan zo worden gezien, het gaat om het verbinden en het pogen te creëren. Het is aan u, en aan mijn beoordelaars om te zeggen of ik daarin faal of slaag; maar mocht ik falen dan is het in schoonheid, aangezien het mijn weg is.

In een rizoom is ieder willekeurig punt met het ander verbonden, maar zodra we het totaliseren, het te letterlijk in kaart willen brengen, en daarmee vast proberen te grijpen is het weg. Het is een lijn en geen punt, het is altijd in beweging. Op het moment dat we het laten verstrikken in controle, in hiërarchie, en daarmee het verlangen niet meer kan stromen, slaat het dood. Als het verlangen gestructureerd wordt sterft het. De veelheid van het rizoom betekent niet dat wij er niet meer toe doen, de grootsheid beseffend van het rizoom waar wij maar een miniem onderdeel van zijn betekent juist dat we er ontzettend toe doen. Wij zijn het rizoom.

*“Het gaat om het model dat zich onophoudelijk voordoet en zich verdiept, en om het proces dat zich onophoudelijk oprekt, afbreekt en opnieuw begint. Gaat het dan om een ander of nieuw dualisme? Neen. Het probleem van het schrijven is dat je uitsluitend met onnauwkeurige uitspraken iets nauwkeurig moet beschrijven. En helemaal niet omdat je daardoorheen zou moeten, en helemaal niet omdat je bij benadering te werk zou moeten gaan; de onnauwkeurigheid is helemaal geen benadering, zij is in tegendeel het nauwkeurige verloop van datgene wat gebeurt. Wij doen alleen maar een beroep op het ene dualisme om het andere af te kunnen wijzen. Wij bedienen ons slechts van een dualisme van modellen om een proces op gang te brengen dat elk model zal afwijzen. Wij laten de cerebrale correcties aan de lezer over om daarmee de dualismen, die wij niet hebben willen produceren en via welke wij gegaan zijn, te vernietigen. Wij laten het aan de lezer over om te komen tot de magische formule waarnaar we allemaal op zoek zijn: **Pluralisme = Monisme**, en daarmee voorbij te gaan aan alle dualismen; zij zijn de vijand, evenwel de absoluut noodzakelijke vijand, de boedel die wij voortdurend voortslepen” (Deleuze & Guattari, 2004, p. 42-43).*

Dit, in mijn ogen, ontroerende citaat slaat de spijker op zijn kop. Het gaat dus om niet het systeem afwijzen en daarmee een nieuw dualisme te laten ontstaan. Het gaat ook niet om het overwinnen van de vijand; de systematiek. Het gaat om het omarmen van de onnauwkeurigheid. Het gaat om het omarmen van het pluralisme, van de veelheid, van de ongrijpbaarheid. Het gaat om creëren en niet

reproduceren. Als u de veelheid, het pluralisme niet meer probeert te grijpen, te vatten; als u de angst geen raadgever meer laat zijn in het continu bedenken van een systeem om de werkelijkheid te temmen, maar juist de veelheid omarmt; dan komen we dus bij de magische formule; de veelheid is eenheid. De verbondenheid is in liefde, in verlangen, en die kan slechts bestaan als hij niet wordt doodgedrukt door het vastgrijpen.

De omgang hiermee, dit wat ik omarmen van veelheid noem, is wat zij nomadologie noemen. *“Wat hebben de nomaden gedaan? Ze hebben een oorlogsmachine uitgevonden tegen het staatsapparaat die volstrekt anders is dan het staatsapparaat”* (Deleuze & Guattari, 2004, p. 42). In de overweldiging en overwoekering van het rizoom zijn ze in beweging. Staan niet stil om te grijpen, maar zijn vitaal.

Zoals zij zelf in hun laatste regels concludeerden:

“(..) Maak rizoom en geen wortel, plant nooit iets! Zaai niet, maar poot! Wees noch een, noch vele, wees veelheden! Maakt nooit punten, maar lijnen! Snelheid verandert de punt in een lijn! Wees snel, zelfs in stilstand! Gelukslijn, heuplijn, vluchtlijn. Roep geen generaal in jezelf op! Maakt kaarten, geen foto's of tekeningen! Wees de roze panter en houd van elkaar zoals de wesp en de orchidee, de kat en de baviaan” (Deleuze & Guattari, 2004, p.49).

In dit scheppende, dit omarmende, liefdevolle idee van Deleuze en Guattari. Dit niet generaliserende, niet oproepen van de generaal in je zelf zit ook een onmogelijkheid. Zoals Suarez ons eerder liet zien zijn wij nog niet klaar om de staat af schaffen (Suarez, 2009). Het idee van Deleuze en Guattari lijkt daar wel toe op te roepen. Het is nu nog te veel. Dit is een boek voor de toekomst. Het is waar, ze hebben gelijk, maar de taak lijkt nog (te) groots. Edoch is hun rizomatisch denken wel een mogelijkheidsvoorwaarde voor vitaliteit; voor *leven* zelfs. Structuur slaat dood, rizoom doet leven.

In de volgende paragraaf zal ik deze onmogelijkheid verder verduidelijken.

3.3 Mieren

Allereerst een belangrijke kanttekening, een verder begrijpen van de onmogelijkheid; in de veelheid, in dit overwoekeren van een rizoom moeten we ook ordenen. Als we continu 'alles' zouden zien en ervaren zouden we gek worden. De franse filosoof Michel Serres bespreekt dit in zijn boek *'Genesis'* (1995) door het verschil duidelijk te maken tussen ruis en geluid. In zijn boek probeert hij door buiten

methaphysische categorieën te denken, buiten rationele orde, de lezer de 'ruis' of de 'herrie' te laten horen die we in onze samenleving en denken uitsluiten (Serres, 1995). Hij zegt dat de veelheid nooit te grijpen is, maar het niet betekent dat deze er niet is. We horen continu vele geluiden maar ordenen zelf onbewust al wat we horen of niet. Het ene wordt ruis, herrie, achtergrond, het andere wat we horen wordt geluid. Het is als het puntje van onze eigen neus wat we altijd zien, maar waar onze hersenen voor kiezen om niet bewust te zien. Serres zegt daarbij dat *“The philosopher is the shepherd of multiplicities”* (Serres, 1995, p.29). Ik probeer in dit onderzoek te bewerkstelligen dat u de hoeder wordt van uw eigen veelheid. *“We're neither gods, nor angels, nor stones, nor dead bodies”* (Serres, 1995, p. 5), zegt Serres, en dat laat mooi zien dat we nooit de veelheid kunnen bevatten, kunnen grijpen, zoals god, en we dus ook nooit bevrijd kunnen worden. Echter, we kunnen er wel omgang mee vinden, we zijn niet dood, we kunnen ons er toe verhouden.

Maar als we niet bewust zien, als we loslaten en daarna weer verbinden uit liefde, loopt de boel toch in de soep? Op het moment dat de baas niet meekijkt over de schouder van de werknemer doet hij toch niks? Als god niet meer kijkt, moeten wij kijken en controleren. We moeten protocollen invoeren, we moeten regels afspreken, we moeten van alles regelen; als we het niet doen loopt het uit de hand toch? Zonder discipline geen succes toch concludeerden we in hoofdstuk één toch? Dit is de doorgeslagen versie van het feit dat we altijd automatisch al ordenen. De weegschaal tussen de egoïst en het kudde-dier loopt niet uit de hand als hij niet meer beveiligd en gecontroleerd wordt door een systeem.

Dit controleren zagen we sterk terugkomen bij het begrip biopolitiek van Hardt en Negri. Deze regelt het sociale leven van binnenuit; *“het volgt, interpreteert, absorbeert en herformuleert. Macht kan enkel effectief heersen over het volledige leven van de bevolking als het een integrale, vitale functie vervult die door elk individu omarmd wordt (..)”* (Hardt en Negri, 2004, p. 23-24). Vroeger moesten we aan 'dat ene' beeld wat de religie en traditie ons voorhield voldoen. Tegenwoordig probeert het systeem dit te beheersen door vanuit de massamedia te zorgen voor op maat geknipte, ongevaarlijke modellen waar we uit kunnen 'kiezen' (Hardt & Negri, 2004) Het systeem probeert ons te beheersen, te overheersen. Onze angst voor het uit de hand lopen mondt uit in controle van onszelf, in overheersing van onszelf, overwoekering van onszelf, niet door de veelheid van een rizoom wat ons zou omarmen en ons stimuleert maar door op maat geknipte rolmodellen waar we in worden geperst en die we ervaren als veilige dwangbuizen, en uiteindelijk slechts dienen als graftombe; al waarin wij als mummies wezenloos voor ons uitstaren.

In het boek *“Management & Organisation”* (2009) zeggen Stephan Linstead, Liz Fulop en Simon Lilley over deze drang tot controle dat: *“Control will always be resisted and may be subverted; just as management will always be about the exercise of power. Its control will never be complete, until, that is, the employees who are managed have ceased to be people at all”* (Linstead et al., 2009, p. 351). Dit geen mens meer zijn hebben we al vaak in deze scriptie terug zijn komen. Toch blijft het verlangen van een systeem, van een organisatie, een bedrijf, dat de samenleving of organisatie als een mierenhoop is. Het doel van de ordening is dat iedereen zijn taak doet, en het gesmeerd loopt. Als de bijenkorf, met de economie als koningin die we allemaal bevruchten. Maar als we kijken naar dit gesmeerd lopen in een mieren- of bijenkolonie. Dan rijst de vraag waarom ze elkaar niet steken, waarom loopt het zo goed? Hebben ze een protocol, hebben ze regels waar ze zich aan moeten houden, of zijn het sterke nomaden? Onze angst dat het fout loopt is niet terug te zien bij mieren en bijen. Zij doen hun taak, daar is niks op aan te merken.

*“Een kolonie mieren kan behalve als een verzameling individuen ook worden beschouwd als een ‘superorganisme’ dat een aantal gedragingen vertoont die niet kunnen worden voorspeld door naar de gedragingen van de individuele mieren te kijken. Het lijkt dan haast alsof ze op een intelligente manier worden aangestuurd. Dit wordt naar analogie met bijen wel bijenkorfintelligentie genoemd”*⁶

Hebben wij ook die bijenkorfintelligentie? Nietzsche vertelde ons dat god dood is, in de parabel de dood van god. Bovendien werkt deze hele scriptie toe naar een afwijzen van een te totaliserend systeem. Het geloof in een systeem, in de organisatie is sterk afgenomen. Wat nu? Is er ook wel bijenkorfintelligentie bij de mieren? Of is dit de manier waarop wij dit als mensen verklaren. Is het niet zo dat ze een sterke identiteit hebben, en daarnaar handelen? Misschien is hun identiteit wel zo sterk dat voor hen de weegschaal niet meer bestaat, tussen egoïsme en kudde-instinct. Of hebben ze geen identiteit en zijn ze op dat gebied zo dood als een pier; zijn ze slechts kudde-instinct? Wat kunnen wij nu leren van mieren?

De mens is geen mier, die met een passende reeks prachtige sociale instincten ter wereld komt; integendeel, hij is voor alles het product van zijn onberekenbare luimen, zijn onverwachte impulsen en zijn zelfzucht. Voortdurend dreigt hij verscheurd te worden tussen zijn kudde-instinct ener- en zijn individuele hebzucht anderzijds” (Heilbronner, 1986, p. 9)

---

⁶ Zie: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Mieren> (Geraadpleegd mei 2013)

De mier heeft, natuurlijk, geen identiteit. Hij is onderdeel van een soort superorganisme, de mier als individu bestaat niet, dus ze hebben geen rechtssysteem nodig, geen politie, geen baas die over zijn schouder meekijkt. Wat we kunnen leren van mieren is dat wij toch proberen onze samenleving als een systematisch, logisch systeem in te richten. Willen we niet allemaal dat 'de boel' zo gesmeerd loopt als in een mierenkolonie? Maar deze strategie slaat ons dood, berooft ons van de wonderen. Wij zijn onze onberekenbare luimen. God is dood, wij hebben geen koningin meer zoals de bijen. Daarmee is ook het idee dat we de samenleving kunnen temmen tot een geoliede machine gestorven. Het idee dat we deze door middel van de economie kunnen temmen tot 'één akkoord'. Maar wat hebben we er nou voor nodig dat we niet vol ongeloof rond staan kijken in de veelheid van dit al? Als we naar de mierenhoop kijken kunnen we dit door de term 'superorganisme' temmen tot één akkoord. Hoe kunnen we dat verlangen naar dit temmen begrijpen, en het toch niet onze samenleving dood laten slaan door het vastgrijpen in dit ene akkoord; deze farce, dit mislaan van de plank. Hoe kunnen we ons niet meer laten beangstigen door de grootsheid en diepgang van de zee, maar ons erdoor laten verbazen en verschitteren? Hoe kunnen we surfen op de golven van onduidelijkheid?

De vraag stellen is hem beantwoorden.

Intermezzo II

Maestoso; Nietzsche en de ware wereld

Op pagina 29-30 van zijn boek *Afgodenschemering* (1983) beschrijft Nietzsche hoe de ware wereld ten slotte tot een fabel werd (Nietzsche, 1983). In zes stappen beschrijft hij de geschiedenis van deze 'dwaling' (Nietzsche, 1983). Eerst is de ware wereld slechts bereikbaar voor de wijze. Hier zien we de klassieken terugkomen, zoals Verhaeghe aanstipte in zijn boek. Daarna is de ware wereld beloofd aan de vrome (Nietzsche, 1983). Hier zien we het christendom terug, zoals ook aangestipt door Verhaeghe.

In de derde stap zien we Immanuel Kant terugkomen, de ware wereld is onbereikbaar, *“maar alleen de gedachte eraan verschaft troost, een verplichting, een imperatief”* (Nietzsche, 1983, p. 29). In de vierde stap is de ware wereld onbekend, en daarmee verplicht hij ons ook nergens toe (Nietzsche, 1983), hier zien we Arthur Schopenhauer terugkomen. In de vijfde stap zien we Nietzsche zelf terugkomen. De 'ware wereld' is slechts een nutteloos idee, overbodig geworden, en nergens meer toe verplichtend (Nietzsche, 1983). Hij stelt voor om haar af te schaffen, wat hij in *'Aldus sprak Zarathoestra'* (2010) tracht te bereiken. *“Met de ware wereld hebben we ook de schijnbare afgeschaft!”* (Nietzsche, 1983, p. 30)

En precies deze afschaffing is wat we terugzien bij Deleuze en Guattari. Met de ware wereld, hebben we de schijnbare afschaft. Door het afschaffen van het dualisme komt de zon terug. Het dualisme is een kloof. Het vastgrijpen veroorzaakt altijd een dualisme. Een boom is altijd een dualisme en daarmee nooit 'waar'.

Vrijwel iedere paragraaf van deze scriptie kan beginnen met een 'Oké, wat nu?' vraag. Alhoewel we steeds dieper de materie en problematiek ingaan blijft de vraag hoe hier in het leven van alledag omgang mee te vinden. De diepgang van de materie, zoals in dit intermezzo naar voren komt, is juist het antwoord op de vraag hoe hier omgang mee te vinden.

Het diepgaande besef van het afschaffen van het dualisme, van het afschaffen van het vastgrijpen, van het vrijmaken van het individu, is dat het antwoord op de vraag 'wat nu?' slechts door *u* beantwoord kan worden, en pas echt als u de diepgang van de materie snapt omdat het anders slechts een uitwas

van een fabel zal zijn. Hol weerklinkend, al weerkaatst hij nog zo hard in de kloof; het zal slechts een lege echo zijn.

3.4 Van Pluraliteit naar Vitaliteit

Deze nomadische houding die Deleuze en Guattari aanstipten, kan nog verder uitgewerkt worden, en terugverklaard worden naar en vanuit Nietzsche. Deze zei immers al *“Ik wantrouw alle systematici en ga hen uit de weg. De wil tot een systeem is gebrek aan rechtschapenheid”* (Nietzsche, 2010, p. 53). Dit was in zijn boek *‘Aldus sprak Zarathoestra’* (2010). Hierin gaat het hem om het bestrijden van de ‘geest der zwaarte’. Deze zwaarte ontstaat zodra wij met de dood van god zelf maatgevend worden. Deze ontstaat nu we bevrijd zijn, maar deze bevrijding drukt zwaar op ons.

Deze Zarathoestra wordt door Nietzsche opgevoerd als fictief figuur, maar blijkt ook daadwerkelijk te hebben bestaan. *“Het schijnt dat Zoroaster, een Iraanse profeet die ook wel Zarathoestra wordt genoemd en die leefde tussen 1500 en 1200 voor Christus, de eerste is geweest die het menselijk leven beschouwde als een strijd tussen licht en duisternis, die kon eindigen in een overwinning van het licht”* (Gray, 2007, p. 21).

Deze geest der zwaarte moet overwonnen worden door het zijn van een nomade, voor het omarmen, voor het vitale. *“Van een werkelijk scheppen kan helemaal geen sprake zijn zolang men zich nog niet heeft ontdaan van het onvrije, van het leed en de zwaarte van de bevangenschap (..)”* (Nietzsche, 1874, p.1)

Zarathoestra vindt zichzelf in het boek vaak onwetend, ontoereikend en gebrek aan inzicht hebben. Dit is die geest der zwaarte. In het eerste deel van het boek verzinkt Zarathoestra hierin, in moeilijke filosofische stellingen, in de ontoereikendheid. Later buigt deze ontoereikendheid zich om tot juist een verlangen naar het leven. Uiteindelijk is Zarathoestra in gesprek met het leven:

“Daarop keek het leven peinzend achter en om zich en zeide zacht: ‘o Zarathoestra, gij zijt mij niet trouw genoeg! Gij bemint mij lang niet zozeer als gij wel zegt; ik weet dat gij erover denkt mij spoedig te verlaten. (..) ‘Ja,’ antwoorde ik aarzelend, ‘maar gij weet het ook-’ En ik fluisterde haar iets in het oor, midden tussen haar verwarde gele dwaze lokken. ‘Weet gij dat, o Zarathoestra? Dat weet niemand. –’ En wij zagen elkander aan en keken naar de groene weide, waarover juist de koele avond liep, en weenden

samen. – Toenmaals echter was mij het leven liever dan ooit al mijn wijsheid.-“ (Nietzsche, 2010, p. 177-178)

Zoals Nietzsche hier beeldschoon laat zien gaat het er niet om je wijsheid lief te hebben, en daarmee het leven te veronachtzamen; maar om het leven in al zijn volle vrouwelijke glorie te aanvaarden en omarmen.

Eerst werden we onderdrukt, moesten zoals we eerder al concludeerden onze hartstochten onderdrukken. Toen werden we bevrijd, en werden moedig, onbekommerd, spottend en zelfs gewelddadig als manier om onze hartstocht te uiten. Het sloeg door. Uiteindelijk is het de bedoeling het leven niet achterna te lopen, het niet uit te pluizen, maar je er aan over te geven. Niet te verzinken in dromen, of wijze filosofische beslommeringen. De razende dans van de ontworsteling verwordt dan tot iets waar je van kan ‘genieten’; in innerlijke vrede en rust. *“Ik heb lopen geleerd: sindsdien laat ik mij draven. Ik heb vliegen geleerd: sindsdien wil ik niet geduwd worden om van mijn plaats te komen. Thans ben ik licht, thans zie ik mijzelf onder mij, thans danst een god door mijn wezen”* (Nietzsche, 2010, p. 47).

Nietzsche zegt *“Dit is mijn smaak, dit is mijn weg. Waar is die van jou? Want de weg, die is er niet”* (Nietzsche, 2010, p. 33). Ik denk dat dit is wat Zarathoestra het leven in het oor fluistert. Het gaat om één worden wie je bent. Het gaat om het niet willen grijpen van het leven, maar er mee dansen. Want zoals Nietzsche zelf zegt: *“Nu danst een god door mijn wezen”* (Nietzsche, 2010, p. 47)

Zoals vanuit Deleuze en Guattari naar voren kwam bedienen wij onszelf van dualismes, van tegenstellingen. Van dood en levend als tegenstelling in de kloof van onszelf en onze samenleving. Maar verwerp die dualismes, dood en leven zijn onderdeel van ons leven. De geest der zwaarte en het omarmen van het leven zijn onderdeel van het leven. Altijd in beweging, nooit stilstaan. Zo zie ik Nietzsche’s verzuchting dat wij moeten worden wie we zijn, gecombineerd met Deleuze, verworden tot een ‘ben wie je bent; en dans’. Niet op een, door Verhaeghe ook verworpen, manier van genieten en succes, maar van doorwrochte, waarachtige kennis van jezelf, uitmondend in de rust van de waardigheid.

Dit dansen is essentieel in Nietzsche’s denken. Dit moet u niet bezien in het ontvluchten van het leven in een discotheek, vervuld van drank en drugs. Het gaat om lichtheid, om een goddelijkheid. *“Ik zou alleen aan een God geloven, die te dansen verstond”* (Nietzsche, 2010, p. 47). Natuurlijk; *“Het leven is zwaar*

om te dragen: wij zijn allemaal aardige lastezels en -ezelinnen. Wat hebben wij gemeen met de rozeknop; welke siddert, omdat haar een druppel dauw op het lijft ligt?" (Nietzsche, 2007, p. 47).

Maar het gaat niet om deze teerachtigheid, het gaat om vitaliteit. Het gaat om aanvaarden, omarmen, en niet op een plechtige, zware, filosofische manier, maar op een lichte en goddelijke manier. Dat kan slechts door te dansen.

3.5 Dansen met Swing

Het dansen is het omarmen van de weerbarstige veelheid van de werkelijkheid. Dit zit tussen de geest der zwaarte en het goddelijke van het overkomen en meemaken in toevalligheid in. *"Inzicht verkrijgt men door harmonie tussen denken en leven te bewerkstelligen"* (Kaulingfreks, 1999, p.99).

"Het moet mogelijk zijn ruimte te maken voor dit tussen, voor deze (poëtische) intensiteit die opgesloten ligt in iedere interactie" (Kaulingfrek, 1999, p. 162). Ruimte maken voor de weerbarstige veelheid en veelkantigheid is waar het om draait. Niet vastgrijpen in een dualisme, maar omarmen in een 'tussen'.

"Het is in dit tussen waar beweging huist, waar zin swingt." (Kaulingfreks, 1999, p. 163) Swing is het vinden van de schoonheid in het dansen zonder dat je ernaar kan zoeken.

Swing is iets wat ons overkomt. Dit begrip komt uit de jazz en wordt in organisatorisch perspectief besproken door Ruud Kaulingfreks in zijn eerder aangehaalde boek *'Gunstige vooruitzichten'* (1999) Kaulingfreks zegt dat je altijd oog moet hebben voor wat zich *"tussen de regels"* (Kaulingfreks, 1999, p. 162) afspeelt. Het gaat om veelzijdige intenties, en de intensiteiten daarvan.

De swing is niet te beheersen, niet te grijpen. De swing hangt niet af van de noten die gespeeld worden, maar wordt wel als essentiële component beschouwd in de jazzmuziek (Kaulingfreks, 1999). Door ons er voor open te stellen, door aandacht te hebben voor wat er tussen de regels geschiedt kunnen we swing laten ontstaan (Kaulingfreks, 1999); althans, we kunnen de mogelijksvoorwaarde ervoor creëren.

Dansend het leven aangaan is de mogelijksvoorwaarde voor swing. Swing is datgene wat u kan overkomen als u op uw 'juiste' weg danst, en zodra u deze heerlijkheid dan probeert te grijpen of te vatten, is hij weer vervlogen. Er ruimte voor maken, en ons laten verrijken is al wat we kunnen doen.

"Het doet je denken aan die improviserende meesters van de toonkunst aan wie de toehoorders ook een goddelijk onfeilbare hand zouden willen toeschrijven, ook al grijpen ze af en toe mis, zoals elke sterveling

misgrijpt (..) Maar ze zijn geoefend en vindingrijk, en op elk moment bereid ook de toevalligste toon, waarheen een worp van de vinger, een gril hen ook maar drijft, meteen in het thematische netwerk in te vlechten, en het toeval een zinvolle schoonheid en een ziel in te blazen” (Nietzsche, 2007, p. 179).

Voor de organisatie huist dit vinden van de swing in *“een besef van werkelijkheid dat niet in een voorstelling is verankerd. Wellicht dat hiermee een uitkomst gevonden is voor een niet-totaliserend denken, voor een bewustzijn dat bewust is van zijn tekort” (Kaulingfreks, 1999, p.163).* Hier is ook voor organisaties ‘zin’ te halen; kijkt u maar naar de voorbeelden die Verhaeghe aanhaalde over alternatieve organisaties. In het tussen van goed doen voor medewerkers, en geld verdienen. Tussen zorgen dat werk gedaan wordt, en dingen geregeld worden, en medewerkers vrij laten en vertrouwen. Tussen dat soort dingen valt nog veel te vinden voor organisaties. Dansend, met swing als beloning.

Of zoals Kaulingfreks mooi concludeert: *“Organisaties zouden veel meer ruimte kunnen maken voor dit denken van het tussen. Niet als een nieuwe reorganisatie maar als ruimte ervoor. Als een van de vele plekken waar mensen hun professionaliteit tot ontplooiing kunnen brengen. Het gaat tenslotte niet om nieuwe of andersoortige gedragsvormen, maar om de intensiteiten die altijd al tussen gedragingen door aanwezig zijn. Wanneer organisaties hier oog voor hebben, dan tekenen zich zeer gunstige perspectieven voor ons allen af” (Kaulingfreks, 1999, p.168).*

Conclusie

En hiermee beantwoorden we aan de vraag die ontstond uit de kritiek op het boek van Verhaeghe. Hij mist een wervelende conclusie, maar de systematische, politieke oplossing waar zo velen daarbij naar op zoek waren hebben we al ontmanteld. De andere oplossing die we daarbij achterhaalden was het vitaliseren van de mens. *“Zo zou ik benieuwd zijn welke psychische uitrusting beter past bij de eisen van de tijd (..)” (Brinkgreve, 2012, p. 452).* Ook hier gaf Verhaeghe niet afdoende antwoord op, en dat heb ik in dit hoofdstuk getracht verder uit te werken. Ik ging daarmee weg van Verhaeghe, maar keerde ook weer bij hem terug. Zijn vraag naar ‘affectief beladen waarden’ en idee dat vanuit een ‘buikgevoel verandering in een samenleving op komst is’, stonden mijns inziens nog in de kinderschoenen. Uiteindelijk zijn ze weldegelijk passend gebleken.

Verhaeghe zegt dat de omgeving bepaalt welke van de twee kanten van de weegschaal de overhand krijgt. Onze identiteit wordt vormgegeven door de omgeving. Ik bepleit een wisselwerking, zoals

Verhaeghe ook een aanzet toe gaf. Niet het systeem veranderen om ons te veranderen, maar onszelf veranderen omdat wij het systeem zijn; wij zijn het rizoom. Van daaruit zullen wij het systeem 'vanzelf' veranderen. Want we zijn geen 'hordes blowende nietsnutten', onze kuddekant zal nooit sterven. Het systeem is altijd het achteraf beschouwen van een rizoom, en het is altijd beperkend want ook altijd ziekmakend. Door dit te omarmen, worden we geen speelbal meer van het systeem, maar betrokken burgers. Zullen we dansen, en zal ons misschien ooit de swing overkomen van het zijn aan de overkant van de kloof. Want de kloof naar het levend zijn is niet iets wat we alleen door hard werken, of een ander systeem kunnen bereiken. Het is iets wat ons overkomt, een swing die tot ons komt, in het dansen met en in het systeem. En als we ineens geschokt aan de kant van de levende staan en de diepte in kijken zullen wij aanschouwen dat er helemaal geen kloof is, slechts een rijk bezaaide vlakte, en terwijl de verschittering hiervan ons weer verlaat doordat we ons afvragen hoe dit toch komt en werkt, zijn we weer terug bij af. We hebben gevonden omdat we niet meer zoeken, omdat we ons niet meer laten tiranniseren door het dualisme. We hebben gevonden omdat we dansen waarbij vinden '*nicht im Frage*' is.

Intermezzo III

Impetuoso - Dansen in organisaties

En dan komen we midden in de dictatuur van de hedendaagse organisatiearchitectuur bij de grote eikenhouten deur. Deze deur die altijd aantrekkingskracht uitoefende, maar waar niemand ooit inging. Hij stond in het protocollaire geheel altijd gereserveerd, maar niemand lijkt er ooit binnengegaan. Men loopt er langs heen, en meer als de blik die je een schim waardig gunt, kon er niet vanaf. Slechts verhalen bestaan er over een danszaal, met een zwartwitgeblokte vloer in een smetteloos witte ruimte, waar wat vliegen op de muur aanschouwen hoe wij 'kleur' kiezen in het spel alwaar de machtige manager, die DJ speelt, roept; bent u voor bent u tegen, hoe verhoudt u zich ertoe, in hemelsnaam! En in kleurloosheid wiegen we wat op en neer op de zwart met witte vloer. Hoe kan deze schim dan ook ooit een aantrekkingskracht op ons uitoefenen?

In werkelijkheid zit daar achter die deur een ruimte die alle fantasie te boven gaat. Aan het einde van deze alinea zal u hopelijk doorhebben waarom; deze hele scriptie meenemend in uw vrouwentas, alwaar een hoop rotzooi in zit, waar je datgene wat je nodig hebt nooit gelijk in kan vinden, maar die wel het genot van het toch wel bij je hebben, en daarmee de illusie van waarheid, met zich meedraagt. In deze zaal is niks wat het lijkt, de bar heeft geen krukken en geen houvast, de comfortabele stoelen stralen in afwezigheid, het is een stroeve en warme ruimte ineen. Het licht draagt de intense warmte van de zon, en voor degene die stilstaan zal het er verschroeiend heet overkomen, en daarentegen zal het weldadig warm voelen voor de durfals die dansen. Dit dansen is wat de ruimte zijn waarde geeft, wat de aandacht trekt, en al waar het om gaat. Wat valt er te doen in een ruimte die u geen houvast geeft, die geen vertier in kijken geeft, die slechts sluimerend ongeluk bewerkstelligt als hij ontkent wordt, en beschouwend de boel in volmatig onschouw neemt; dansen. Al wat er te doen valt is lachen om de situatie, en de houvast zoeken in uzelf. En langzaam de swing uit uw knieholtes, uw heupen laten wiegen. En deze swing u hart laten vullen, en met meer houvast dan god ooit voor mogelijk heeft gehouden u vitaal laten glijden tussen de andere entiteiten door. En ja u zal wel eens botsen, en ja u zal soms stilvallen en vol verbazing de enige ware vorm van het verschitterende genieten ervaren; die vol bewondering van het schone, schitterende anders zijn van de ander die danst. De ander die daar verschijnt zonder dat hij is ontsproten uit de mal uwer projecties. Uw blikken zullen elkaar treffen en u

zal lachen. Een schaterlach die vanzelf uw knieën weer tegen elkaar doen kletsen en de swing tot in uw kruin voelbaar maken zal.

Nietzsche heeft deze deur in de goddeloze samenleving open gezet. In deze wereld waar we niet kunnen ontsnappen aan onszelf, niet kunnen ontsnappen aan het systeem, en geen houvast meer kunnen vinden in iets anders dan onszelf; al het andere is een leugen. En in de ondraaglijkheid van deze constaterende verwondering zit ook de levenskracht van het enig mogelijke antwoord; dansen.

In organisaties is deze deur altijd aanwezig (de oplettende lezer zal al gezien hebben dat het zelfs de voordeur van iedere organisatie is). Want in het kleurloos bewegen langs elkaar zit het nut voor organisaties, namelijk de waan van controle en eenduidigheid, maar men loopt ook constant tegen de begrenzingen aan. Deze scriptie heeft enkele begrenzingen aangekaart en opgeduikeld, om uiteindelijk weer bij het enige antwoord aan te komen; dansen. Laten we af en toe in ons denken, en in ons doen, de gloed van ons hart de kleur van ons dansen laten bepalen. En laten we onszelf en anderen en organisaties aanmoedigen. Niet om in te kleuren, niet om kleur te vinden, maar om kleur te zoeken. In u en mij.

En voor de humanisticus, laten wij als conciërge werkzaam worden voor deze zaal. Ons gooien in de mallemolen van organisaties. Eenzaam, o eenzaam zullen wij zijn, maar de gedachte aan ooit een glimp door de kier van deur, alwaar al die mensen die wij ooit omarmden, aanspoorden, schopten, knepen en uiteindelijk hartstochtelijk lieten lachen, de swing zien aanzwengelen in hun knieën, zal ons drijven. Werkend in de marge; laverend tussen de linies.

En de fout die u daarbij gegarandeerd wil maken is te snel gaan dansen zonder swing. Het hele '*out of the box*' denken, alwaar men niet snapt dat het uit de doos zoeken ook altijd een doos is. Het dansen gaat om het bezield bewegen, het bezield vinden in de zoektocht. En de swing zal u zeker niet altijd overkomen, en als u te hard zoekt zal hij u zelfs continu ontglippen, hoe wijs en dichtbij u ook mag zijn. De swing komt, en gaat, en het vitaal omgaan met deze gegevenheid, zet de poort van het dansen open.

En ik zou hier nog meer fouten die u en ik gegarandeerd gaan maken op kunnen noemen. Het zoeken naar de eikenhouten deur is al een farce op zich, want de swing zit hem niet in het vinden, maar in het zoeken, en niet in het zoeken maar het vitaal aanvaarden zonder te accepteren; zit de crux. Bent u er

nog? Helaas kan ik hier slecht onnauwkeurig in woorden uitdrukken wat nauwkeurigheid verdient, maar wat in nauwkeurigheid altijd de boodschap laat vervliegen.

“Het gladde ijs, een paradijs, voor de man die dansen kan” (Nietzsche, 2007, p. 89).

Conclusie

Ik heb het mezelf in dit onderzoek niet gemakkelijk gemaakt. Echter dit ongemak is ook datgene waar dit onderzoek rondom draait. Het uithouden en eigen, waardig omgaan met dit ongemak is wat ik betoog, en ook wat ik heb geprobeerd te doen. In de discussie na deze conclusie zal ik dit nog uitgebreid beschouwen.

Deze scriptie begon met een verwondering. *'Why are you doing this to yourself, every day?'*. Deze verwondering verwerd tot een onderzoeksvraag, welke ik in deze conclusie zal beantwoorden.

Ter herinnering, de onderzoeksvraag waar deze scriptie mee begon:

Hoe kan, door middel van geschiedkundig en praktisch in kaart brengen van de hedendaagse maatschappelijke systematiek en daaruit volgende problematiek; en het beschouwen van boek *'Identiteit'* (2012) van Paul Verhaeghe, welke eenzelfde insteek heeft, en de maatschappelijke discussie die hieruit volgde, uiteindelijk uitmonden in een daadwerkelijke verbetering van het leven van het individu?

In het eerste hoofdstuk heb ik allereerst onderzocht hoe in de geschiedenis uiteindelijk het systeem van de vrije markt, het kapitalisme dominant is geworden. Dit systeem probeert onze onberekenbare luimen te temmen, de weegschaal tussen onze individuele hebzucht enerzijds, en ons kuddegedrag anderzijds. Het heden ten dage dominante discours van het neoliberalisme versterkt de egoïstische kant van de weegschaal te veel, waardoor er tegengeluiden in de samenleving van het neoconservatisme, en van het socialisme en humanisme opkomen, om de andere kant van de weegschaal te verzwaren, en het evenwicht te herstellen. Bovendien blijkt dat in de hedendaagse postmoderne tijden, economen, politici en de vrije markt de samenleving als geheel probeert te controleren, en daarmee de weegschaal van ieder mens wegmoffelt. De mens als individu verdwijnt naar de achtergrond.

In het tweede hoofdstuk heb ik gekeken hoe Paul Verhaeghe dit beziet in zijn boek *'Identiteit'* (2012). Hij zegt in zijn boek dat onze identiteit ontstaat in wisselwerking met onze omgeving. Ook Verhaeghe zegt dat we twee kanten hebben, een egoïstische en een altruïstische, en de omgeving bepaald welke de overhand krijgt. Dit komt sterk overeen met de weegschaal van Heilbroner, en ook Verhaeghe zegt dat zoals we in hoofdstuk één concludeerden dat vandaag de egoïstische kant de overkant krijgt. Hij zegt dat

dit komt doordat het in de hedendaagse neoliberale samenleving allemaal draait om de economie. In een gloedvol betoog concludeert hij dat iedere maatschappij ziekmakend en gezondmakend is, maar vanuit het huidige neoliberalisme de maatschappij ingaat tegen zijn eigen fundamenten. Hij roept daarom op, net als in hoofdstuk één naar voren kwam, dat de burger weer naar voren moet treden. We moeten vanuit de keuzes die we zelf maken een nieuw evenwicht zoeken in de maatschappij.

Het debat wat ontstond aan de hand van zijn boek focuste zich op een tweetal punten. Enerzijds een debat of hij niet teveel schreef als pamflettist in plaats van academicus. Dit is een keuze waar voor beide kanten wat te zeggen valt. Aangezien ik zelf ook op eenzelfde manier schrijf zal ik hier in de discussie nog op terugkomen. Anderzijds was er het punt dat Verhaeghe ons met onze neus op de feiten, op een probleem drukt, maar aan de andere kant geen politieke oplossing biedt. Hij komt maar zeer beperkt met een voorstel voor een andere samenleving.

Vanuit hoofdstuk één kwamen er een aantal voorstellen naar voren voor het veranderen van dit samenlevingssysteem. Echter al snel concludeerde ik net als Verhaeghe dat ieder systeem zijn voor- en nadelen heeft. Bovendien wordt een systeem altijd achteraf gezien, de ordening, de logica komt altijd achteraf. Wijzelf, en de samenleving, zijn te complex om te bezien, laat staan om in een blijvend evenwicht te krijgen. Ik concludeerde niet dat we moeten stoppen met proberen, maar dat het gaat om het proberen. Derhalve geen debat van systemen, die beide kanten verzwaren, maar de teveel verzwaarde kant van de weegschaal verlichten. In leerzame wrijving op zoek gaan naar een algehele verlichting van de weegschaal, in plaats van te verzanden in een debat der systemen wat slechts tot verzwarend van de weegschaal leiden zal.

Oftewel door middel van dit onderzoek heb ik mijns inziens de sluier die over onze samenleving ligt bevredigend in beeld gebracht. Ik heb deze van meerdere kanten belicht, en geconcludeerd dat het we deze sluier niet kunnen vervangen alsof het nieuw beddengoed is, en daarna onder dit heerlijk fris ruikende beddengoed in een diepe slaap kunnen vallen. Het tweede gedeelte van de vraag bleek derhalve nog niet bevredigend beantwoord, namelijk hoe kon dit dan *wel* uitmonden in een daadwerkelijke verbetering van het leven van het individu. Nu leek het juist dat de kennis over, het aankakten van de problematiek, alleen nog maar voor meer problemen zou zorgen. De pluraliteit sloeg dood.

Hier liet ik het onderzoek een verassende wending nemen en ben ik een filosofische denkexercitie aangegaan hoe deze pluraliteit omgezet kon worden naar vitaliteit. Zonder hier wederom te verzanden in het verdedigen van deze keus wil ik wel aankaarten dat juist het maken van deze keus, mijn keus, op zichzelf al een antwoord was op deze vraag. Door het te doen creëerde ik.

Vanuit Serres, Foucault, en voornamelijk Deleuze en Guattari heb ik me nog verder verdiept in de ordening die we altijd al doen, en hoe we bevrijdt moeten worden van dit dominante denken in orde in de samenleving, van het denken in dualismes, want uiteindelijk kan volgens Deleuze dit loslaten van denken in dualisme uitmonden in het bezien van de veelheid als een eenheid. Deze rizomatische, nomadische omgang heb ik verder versterkt met het denken van Nietzsche. Nietzsche vroeg zich lang geleden al af of de mens wel opgewassen was tegen de omgang met de verworven vrijheden in de posttraditionele samenleving. De zwaarte hiervan kan door middel van dansen omgezet worden in vitaliteit. Omdat dit zeer moeilijk in woorden te vatten is, laat staan hier in deze conclusie goed samen te vatten, heb ik geprobeerd dit in het intermezzo 'dansen in organisaties' nog illustratief te verduidelijken. Ik heb in dit laatste hoofdstuk ook bewust hele kleine, soms poëtische, soms misschien zelfs warrige, stapjes genomen; omdat in mijn ogen slechts op dit pad de theorie besproken kon worden. De weg van dood naar levend, naar glimlachen om het '*why are you doing this to yourself every day?*', derhalve naar het weer naar voren treden van het individu is zo ontzettend weerbarstig, ingewikkeld, en meerduidig. Ik heb getracht hier zo goed mogelijk recht aan te doen, en een antwoord op te geven; van pluraliteit naar vitaliteit.

Discussie

“De aantrekkingskracht van de kennis zou gering zijn, als je op de weg ernaartoe niet zoveel schaamte zou moeten overwinnen”

(Nietzsche, 1999, p.71)

In deze discussie zal ik ingaan op een tweetal punten. Allereerst zal ik nogmaals terugkomen op de methodologie van dit onderzoek. Daar valt in dit onderzoek namelijk nogal wat over te zeggen. Daarnaast zal ik beschouwen welke dingen ik anders had kunnen doen, en welke aanknopingspunten voor vervolgonderzoek ik zie.

“De meeste boeken die wij citeren, zijn boeken waarvan we houden (..)” (Deleuze & Guattari, 2004, p. 48). Ook voor mij geldt dit; dit onderzoek ging mij aan het hart, en dat wilde ik graag overbrengen. Anderzijds is dit een afstudeeronderzoek, en dien ik me ook te voegen naar de criteria waar deze scriptie aan dient te voldoen voor het afronden van de studie. In deze verhouding, in dit tussen; ‘is waar beweging huist en zin swingt’. Omgaan met deze beweging is vaak een opgave, een razende dans, geweest, en de swing die me af en toe overkwam was de beloning.

Ik onderstreep volledig de theorieën van Deleuze en Guattari. Ik roep om vitaliteit, om nomaden, om creatie. Anderzijds is dit een scriptie en moet dit simpelweg aan wetenschappelijke eisen voldoen, welke soms met deze vitaliteit hebben gebotst. Ik heb geprobeerd te dansen in dit tussen; tussen wetenschappelijkheid, reproduceerbaarheid, en toch te creëren en te cartograferen. Het schrijven van een onderzoeksvraag ervoer ik als beperking in het doen van een onderzoek. Aan de andere kant heeft het me ook geholpen. Dit is het systeem waar ik in word opgeleid, waarvan ik moet laten zien dat ik voldoe aan de eisen. Dit systeem, de Universiteit wordt beoordeeld door een visitatiecommissie welke veel druk uitoefent op het ‘verbeteren’ van de wetenschappelijke kwaliteit van de scripties. Ik word opgeleid door deze Universiteit, dus ik moet voldoen aan de eisen ervan. En de eis van deze scriptie is een goed wetenschappelijk onderzoek doen. Edoch de eerste regel van het werkboek horende bij het schrijven van een afstudeeronderzoek is *“Het afstudeeronderzoek in de Master is in zekere zin de kroon op je studie humanis-tiek”* (Jansz, 2012, p. 4). Mijn studie derhalve, mijn kroon; en die kroon bestaat niet alleen uit wetenschappelijkheid. De Universiteit voor Humanistiek lijkt ook in een spagaat te zitten tussen het de student met creatie laten bekronen van de studie, als volwaardig normatief professional,

als met het passend maken binnen het wetenschappelijke discours waarvan de afgezanten in de vorm van een visitatiebezoek, steeds met een stok komen om ons terug in een mal te slaan; ons dood te slaan. De omgang van de Universiteit met deze druk vanuit een visitatiecommissie, wens ik evenveel vitaliteit toe als ik mezelf gunde in de omgang met de uitwas van het systeem in deze scriptie. Deze vitale houding is wat ik beoogde te betogen met deze scriptie. En het schrijven van deze scriptie is derhalve een prima palet geweest waarin dit alles in zowel creatie als in realiteit heeft plaatsgevonden.

In het onderzoek stip ik veel aan, het is zeer breed opgezet. Achteraf gezien zou ik dit onderzoek misschien smaller op moeten zetten, omdat het nu soms boven mijn pet leek te groeien. Ik heb ook nog veel onderzoek gedaan wat niet in deze scriptie terug is gekomen. Toch denk ik dat de breedheid van opzet nodig was voor het beantwoorden van de in mijn ogen relevante onderzoeksvraag. Ik denk dat de manier van opzetten en uitvoeren van dit onderzoek, recht doet aan de onderzochte problematiek. Aan de andere kant gaat in de korte aanstipping ook veel verloren. Nietzsche is voer voor een complete studie op zich, en door dit soort denkers kort te gebruiken kan ik alleen maar hopen dat ik ze daarmee niet misbruikt heb.

Er valt daarnaast ook wat te zeggen over de taal en vorm die ik, met name in het laatste gedeelte van het onderzoek, gebruik. De oplettende lezer zal gezien hebben dat ik hetzelfde doe als Verhaeghe. Ik wil mensen aanspreken, en daarvoor is een bepaald taalgebruik nodig. Bij het onderwerp wat ik bespreek, bij filosofisch bespreken, hoort ook een bepaalde vorm, namelijk een onbepaalde vorm, en een bepaalde zoekende schrijfstijl. Ik bepleit een bepaalde problematiek die ik inkader in de wetenschap. Hoe hebben anderen dit gezien, en daarbij probeer ik zo goed mogelijk verschillende gezichtspunten aan het woord te laten. Daarna komt er min of meer een filosofische beschouwing over het systeem; welke ingewikkeld is, en heel '*explique aux enfants*' gaat over loslaten, vrijlaten; en in bepaalde mate tegen orde en controle. Om dit te beschrijven moet ik op een bepaalde manier zelf ook de orde en controle van het hele protocollaire discours van een scriptie loslaten, en toch ook niet. Ik moest me verhouden tot dit discours, me er niet kinderlijk tegen verzetten, maar me er zo goed mogelijk toe verhouden. Ik heb in mijn methodologische verantwoording(en) weergegeven hoe ik dit gedaan heb. In dit verhouden tot, en zoeken naar ruimte voor het cartograferen en niet reproduceren, zoals ik besprak in de methodologische verantwoording(en) vanuit het rizomatisch denken van Deleuze en Guattari, komt het tussen naar voren. Dit tussen is wat ik bepleit waar ruimte voor gemaakt moet worden. Dit

tussen is waaromheen gedanst wordt, en waar swing tot je, en me, komen kan. Dit alles bepleit ik en heb ik dus ook getracht te doen in deze scriptie.

Soms heb ik het gevoel gehad dat ik een lelijk, onaf beeldje heb geboetseerd; de schaamte. Over het onderwerp valt nog zo veel meer te zeggen, nog zo veel meer recht aan te doen. Aan de andere kant is het ook mijn weg geweest, mijn keus. Misschien te hoogdravend? Met de creatie heb ik de veiligheid verlaten, en schaamte moeten overwinnen. Het beeldje staat straks op een tentoonstelling, en ik zal bang zijn. Wat zullen anderen er van vinden? Edoch, ook niet. Het 'succes' van deze scriptie zal niet zijn schoonheid bepalen. Er danst door mijn geen god, en ik ben ook geen stervende in een mal. Ik heb zo goed als ik kan geprobeerd, en ben daarmee in schoonheid gegaan, of het nou slagend of falend mag zijn.

Waar ik ook geworsteld mee heb in deze scriptie is de vraag of het erg is om de moeilijkheid, de pluraliteit van het leven weg te moffelen, ons te verbergen achter een systeem, niet de vitaliteit aangaan. Is het erg dat we de ongemakkelijkheid, moeilijke werkelijkheid wegmoffelen? Het is als een veteraan met een verschrikkelijk oorlogstrauma, als een volwassene met een verschrikkelijk sexueel jeugd trauma; moet dit wel opgerakeld worden? Is het op een mooie plek wegzetten in de kast niet ook een goed idee. Is het ook wel voor iedereen weggelegd om te streven naar vitaliteit. Het is nogal wat, dat ik vraag. Ik denk van wel, ik denk dat de houding, de overtuiging erachter, voor eenieder is. Vitaliteit moet in mijn ogen het discours bepalen, en zal daarmee voor iedereen verschillend een beter leven bewerkstelligen. Maar de criticasters zullen hier wel wat mee kunnen. Is dit stuk geen filosofische, egocentrische denkexercitie? Ik denk dat door de gedegen wetenschappelijke inbedding, en mijn verantwoording, dit niet zo is, maar de bijl om mee te hakken ligt er. En het is juist onderdeel van de kwaliteit van dit onderzoek en bijbehorende filosofische denkexercitie dat deze bijl hier liggen mag. Ik hoop echter dat niet de bijl wordt opgepakt, maar dat deze scriptie als bril wordt gebruikt *"Probeer of hij je past, of je er iets mee kunt zien dat je anders ontgaan zou zijn; zo niet, laat mijn boek dan liggen en zoek andere waarmee het beter gaat"* (Deleuze & Guattari, 2004, p. 49).

Ik had ook Verhaeghe zijn boek niet centraal kunnen stellen in deze scriptie, maar meer in het striktere wetenschappelijke discours kunnen blijven. De populariteit, aansprekendheid en de maatschappelijke roering die het veroorzaakte waren voor mij echter zwaarwegende argumenten om zijn boek toch te gebruiken. Ook dat mijn schrijfstijl grote overeenkomsten vertoont met die van Verhaeghe droeg

daaraan bij. Dat waar ik hem op aanviel, val ik zelf ook op aan te vallen, en de kracht van zijn betoog is ook mijn kracht. Juist door dit zo aan te pakken komt de wetenschap een stap verder dunkt mij, vanuit de hermeneutische omgang hiermee in mijn schrijfproces en het nadenken daarover. Een verdere verdieping van zijn boek, en het bijbehorende debat. Ondanks de grootsheid van insteek van deze scriptie is de uiteindelijke houding die ik bepleit een enorme, maar ook een kleine stap. Edoch, ik heb bij deze scriptie heel veel dingen aangestipt, en op heel veel punten kan een scriptie op zichzelf geschreven worden. Hoe kan dit verder vormgegeven worden, en handen en voeten krijgen in het werkveld van de Humanistiek? Hoe werkt globalisatie, wat is diepgaander de geschiedenis van neoliberalisme, wat is de huidige staat van traditie in onze samenleving, hoe kan een organisatie anders vormgegeven worden om beter om te gaan met de weerbarstigheid, hoe kan een samenleving beter vormgegeven worden om beter om te gaan met de weerbarstigheid, hoe kan dit globaal vormgegeven worden zonder dat de soevereiniteit van het volk verder verdwijnt, hoe kan de Humanistiek in al deze onderwerpen afzonderlijk zijn rol spelen; om er maar een paar te noemen. Ik hoop dan ook in dit onderzoek mijn meewetenschappers te inspireren om deze afslagen op te pakken, om uiteindelijk de aanzet die ik hier geef, een verlangen zelfs wat ik uit, om de naar de keel grijpende pluraliteit die heden ten dage zo voelbaar is, te laten verworden tot een vitalere rust die daarmee niet grijpend omarmt. Zodat de wetenschap daarmee een stap verder exploreert voor u en mij. Want is dat uiteindelijk niet de echte bedoeling van dit soort exploraties? Op basis van hypothesen te onderzoeken hoe de lessen van het verleden kunnen zorgen voor een betere toekomst. Hoe bestaande denkers, praktijkvoorbeelden en uitwerkingen hiervan verbonden kunnen worden en weer de mogelijkheid voorbereiden voor een nieuw denken? De wetenschap als hybride netwerk, niet totaliserend, maar verbindend, van waaruit stap voor stap, op de grens van een politieonderzoek en *'science fiction'*, wegen richting een betere toekomst worden geëxploreerd. Ik heb mijn onderzoek zo getracht vorm te geven en het is aan u te beoordelen of dat gelukt is. Het is aan u om te kijken of deze scriptie u past; voor uzelf, u organisatie, en uw wetenschap.

Dankwoord

In deze scriptie mag een dankwoord niet ontbreken. Er zijn vele mensen geweest zonder wie deze scriptie, en daarmee deze 'kroon op mijn studie' er niet was geweest. Ondanks dat deze woorden nooit afdoende recht kunnen doen aan alle hulp die ik heb ontvangen, zal ik toch een poging doen.

Allereerst mijn ouders en mijn broertje, die mij dankzij hun standvastige liefde voor mij, meer houvast en wijsheid hebben meegegeven dan zij mogelijk kunnen vermoeden. In woelige, en minder woelige tijden, voelde ik mij altijd door hen gesteund en geliefd, wat een grote steun is geweest voor deze scriptie, mijn studie, en mijzelf überhaupt.

Ruud Kaulingfreks, die met zijn aanwezigheid op de Universiteit voor Humanistiek laat zien dat deze nog op de goede weg is. De geestelijk vader van deze scriptie.

Bjorn, Jorrit, Kim, Tim en Flip die allen goede vrienden zijn, en op vele en prachtige manieren hebben bijgedragen aan de voltooiing van mijn studie.

Floor die dit ook heeft, en ook mijn tekstuele geworstel in deze scriptie in goede banen heeft geprobeerd te leiden.

Wouter Wouters en Roy Jansen; rotsen in de branding.

Docenten Harry Kunneman, Joep Dohmen en Carmen Schuhmann voor hun inspirerende colleges en denkbeelden.

Marianne Banning-Mul, de geestelijk moeder van deze scriptie.

In Memoriam: George Olthof en George Fassaert.

Literatuur

Bos, Rene ten & Ruud Kaulingfreks (2001) *De hygiënemachine: Kanttekeningen bij de reinheidscultus in cultuur, organisatie en management*. Kampen: Agora.

Brinkgeve, Christien (December 2012) *Identiteit. Sociologie*, nr. 4, jrg. 8. p. 451-454.

Cliteur, P.B., A.A.M. Kinninging & G.A. van der List (red.) (1993) *Filosofen van het klassieke liberalisme*. Kampen: Kok Agora.

Deleuze, Gilles & Felix Guattari (2004) *Rizoom*. Utrecht: Spreeuw.

Dohmen, Joep (red.) (2002) *Over levenskuns. De grote filosofen over het goede leven.*(4^e dr.) Amsterdam: Ambo.

Dostojevski, F.M. (1970) *Boze Geesten*. Amsterdam: van Oorschot.

Dostojevski, F.M. (2012) *Aantekeningen uit het ondergrondse*. Amsterdam: Athenaeum- Polak & Van Genneep.

Evers, Janine (red.) (2007) *Kwalitatief interviewen: Kunst en kunde*. Den Haag: Lemma.

Foucault, M. (1984). *What is Enlightenment?* In, Rabinow (P.), ed., *The Foucault reader*. New York: Pantheon Books. P. 32-50

Foucault, M. (1997) *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-1976*. New York: St. Martin's Press.

Foucault, M. (1998). Uit: *Essential Works of Foucault, vol. 1 "Ethics"*. Hoofdstuk: *Polemics, politics and Problematizations. An interview with Michel Foucault*. New York: The New Press

Frankl, Viktor E. (2009) *De zin van het bestaan: Een psycholoog beleeft het concentratiekamp & een inleiding tot de logotherapie*. Rotterdam: Ad. Donker bv.

Gini, Al (2000) *My Job My self: Work and the creation of the modern individual*. New York: Routledge.

Gray, John (2007) *Zwarte mis: apocalyptische religie en de moderne utopieën*. Amsterdam: Ambo

- Groot, Ger (14 september 2012) *We zijn veel meer dan een individu*. NRC Handelsblad, p. 6.
- Habermas, Jurgen (1989) *The new conservatism: Cultural Criticism and the Historians' Debate*. Cambridge: Massachusetts institute of technology.
- Hardt, Michael & Antonio Negri (2001) *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hardt, Michael & Antonio Negri (2004) *De Menigte. Oorlog en democratie in de nieuwe wereldorde*. Amsterdam: De bezige Bij.
- Heilbroner, Robert L. (1986) *De filosofen van het dagelijks brood*. Amsterdam: Muntinga.
- Hoens, Dominiek (2012) *Niemand is iemand iets verschuldigd*. *De leeswolf* no.8. p. 548-550.
- Hundman, Rob. (2010) *Weerbarstig veranderen: Paradox van de vrijheid*. Delft: Uitgeverij Eburon.
- Jacobs, Gaby. Et Al. (red.) (2008) *Goed werk: Verkenningen van normatieve professionalisering*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Jans, Ulla & Annelot de Wit (juni 2012) *Reader bij het vak: Afstudeeronderzoek*. (5^e dr.) Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Kaulingfreks, Ruud (1999) *Gunstige vooruitzichten: Filosofische reflecties over organisaties en management*. Kampen: Kok Agora.
- Kunneman, Harry (2006) *Voorbij het dikke-ik: Bouwstenen voor een kritisch humanisme deel 1*. (2^e herz. dr.) Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Lermontov, Michail (1994) *De held van onze tijd*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Levinas, Emmanuel (2005) *Over de ontsnapping*. Utrecht: Ten Have.
- Linstead, Stephan, Liz Fulop & Simon Lilley (red.) (2009) *Management & Organization. A critical text*. New York: Palgrave Macmillan.
- List, Gerry van (2012) *Verderfelijke literatuur*. *Elsevier* 51/52. P. 28.

- Maaskant, Jantine (2012) Reader bij het vak: *Coachingsvaardigheden*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Maistre, Joseph-Marie (2003) *De Avonden in Sint-Petersburg*. Zoetermeer: Klement.
- Mooren, Jan Hein (2012). Morele competentie en morele erosie. Over moraliteit, geestelijke weerbaarheid en geestelijke verzorging. In Boer, R., J.P. van Bruggen & G. Wildering (red.) *Naar eer en geweten. Geestelijke verzorging en de morele vorming in de krijgsmacht*, p. 146-161. Budel: Damon
- Nietzsche, Friedrich (1983) *Afgodenschemering. Hoe men met de hamer filosofeert*. Bussum: Het wereldvenster
- Nietzsche, Friedrich (1999) *Voorbij goed en kwaad*. Amsterdam: De arbeidspers.
- Nietzsche, Friedrich (2000) *Menselijk, al te menselijk*. Amsterdam: De Arbeidspers.
- Nietzsche, Friedrich (2007) *De vrolijke wetenschap*. (4e dr.) Amsterdam: Uitgeverij de Arbeidspers.
- Nietzsche, Friedrich (2010) *Aldus sprak Zarathoestra. Een boek voor allen en voor niemand*. (31e dr.) Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Nussbaum, Martha (2012) *Niet voor de winst: Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*. Amsterdam: Ambo.
- Romein, Ed. Marc Schuilenberg & Sjoerd van Tuinen (red.) (2009) *Deleuze Compendium*. Amsterdam: Boom.
- Roox, Gilbert (24 augustus 2012) *Wie geen succes heeft, zal ziek zijn. De standaard der letteren*. P. 6.
- Schuhmann, Carmen (2011) Reader bij het vak: *GB/KOIS: Geestelijke begeleiding: Organisatie en beleid*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Serres, Michel (1995) *Genesis*. Michigan: University of Michigan Press.
- Suarez Muller, F. (2009) *Politics of change. The economic(al) state*. Utrecht: Kosmopolis.
- Ulrich, Dave & Wendy Ulrich (2011) *Het waarom van werk: Naar een organisatie van overvloed*. Amsterdam: Uitgeverij Business Contact.

Verhaeghe, Paul (1987) *Tussen hysterie en vrouw*. Leuven: Acco.

Verhaeghe, Paul (1998) *Liefde in tijden van eenzaamheid*. Leuven: Acco.

Verhaeghe, Paul (2012) *Identiteit*. (6e dr.) Amsterdam: De Bezige Bij.

Verschuren, P.J.M. (1986) *De probleemstelling voor een onderzoek*. Utrecht: Uitgeverij het Spectrum.

Voortman, Pauline M. (2012) *Vertrouwen werkt: Over werken aan vertrouwen in organisaties*.

Amsterdam: Trustworks.

Internetbronnen

Boaz, David (21 Januari 2005) *The man who told the truth. Robert Heilbroner fessed up to the failure of socialism. The New Yorker*. Geraadpleegd juni 2013 op <http://reason.com/archives/2005/01/21/the-man-who-told-the-truth> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

Buekens, Filip (23 augustus 2012) *De conservatieve stem in Paul Verhaeghe. Opinie De Morgen*.

Geraadpleegd mei 2013 op

<http://paulverhaeghe.psychanalysis.be/boeken/DMopinieBuekens23augustus.pdf> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

CBS (2012) *Burn-outklachten bij hoge werkdruk en bij weinig sociale steun*. Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd maart 2013 op <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-3712-wm.htm> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

Duppen, Dirk van (2012) *Welke identiteit voor de 99%? Vlaams Marxistisch tijdschrift*. Geraadpleegd mei 2013 op <http://paulverhaeghe.psychanalysis.be/boeken/recensiedirkvanduppen.pdf> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

Heuvel, Maarten van den (2010) *Sociale mobiliteit is een teken van beschaving*. Geraadpleegd maart 2013 op

http://www.joop.nl/opinies/detail/artikel/5412_sociale_mobiliteit_is_een_teken_van_beschaving/ (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

Hovius, Ranne (20 oktober 2012) *Een vlamme tirade tegen het agressieve individualisme van nu*. *Volkskrant*. Geraadpleegd mei 2013 op http://www.volkskrant.nl/wca_item/boeken_detail/453/248561/Identiteit.html (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

Meijer, Martijn (28 maart 2013) *Wie wint de Socratesbeker?* Geraadpleegd mei 2013 op <http://www.filosofie.nl/nl/nieuws/20499/wie-wint-de-socratesbeker.html> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

Nietzsche, F. (1 april 1874) *Brief aan Carl von Gersdorff*. Geraadpleegd mei 2013 op <http://marjolijnvandenasse.nl/page/29/> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

Tirez, Andreas (5 oktober 2012) *Identiteit. Liberales*. Geraadpleegd mei 2013 op <http://www.liberales.be/boeken/verhaegheid> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

UvH (2012). *Wat is humanistiek?* Website Universiteit voor Humanistiek. Geraadpleegd oktober 2012 op <http://www.uvh.nl/humanistiek/wat-is-humanistiek> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

UvH (2013). *Normatieve Professionalisering*. Universiteit voor Humanistiek. Geraadpleegd februari 2013 op <http://www.uvh.nl/normatieveprofessionalisering/normatieve-professionalisering?swords=normatieve+professionalisering> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

Vaart, Wander van de (2013) *Slides voorlichting afstudeeronderzoek*. Powerpoint bij voorlichtingsbijeenkomst afstudeeronderzoek aan de Universiteit voor Humanistiek. Geraadpleegd mei 2013 op http://www.uvh.nl/uvh.nl/up/ZmcnxgwIG_Ma_voorlichting_wk1.pdf

Vanderbeeken, Robrecht (31 augustus 2012) *Identiteit. Dewereldmorgen.be*. Geraadpleegd mei 2013 op <http://paulverhaeghe.psychoanalysis.be/boeken/DeWereldMorgen.pdf> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

Vanheste, Tomas (2012) *De samenleving op de sofa*. In: *Ons Erfdeel* p. 50-57. Geraadpleegd mei 2013 op <http://paulverhaeghe.psychoanalysis.be/boeken/ReviewTomasVanhesteOnserfdeel-1.pdf> (Laatst gewijzigd: augustus 2013)

Wils, Esther (2012) *Neoliberslime en de noodzaak aan buikgevoelens*. Athenaeum boekhandel.

Geraadpleegd mei 2013 op

<http://paulverhaeghe.psychoanalysis.be/boeken/Recensie%20Esther%20Wils%20Athenaeum.pdf>

(Laatst gewijzigd: augustus 2013)